

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

**KEMÂL BİŞR HAYATI ESERLERİ
VE SES BİLİMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Şemdin ÇAVUŞ

BURSA – 2022

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

**KEMÂL BİŞİR HAYATI ESERLERİ
VE SES BİLİMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Şemdin ÇAVUŞ

**Danışman
Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY**

BURSA – 2022

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim /Bilim Dalı'nda 701823021 numaralı Şemdin ÇAVUŞ'un hazırladığı "Kemâl Bişr Hayatı Eserleri ve Ses Bilimine Dair Görüşleri" başlıklı yüksek lisans tezi ile ilgili savunma sınavı, 08/08/2022 günü 10:30-12:30 saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı

Prof. Dr Hüseyin GÜNDAY

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Şener ŞAHİN

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Dr. Öğretim Üyesi Muhammed EFİL

Bandırma 17 Eylül Üniversitesi

08/08/ 2022

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 22/06/2022

Tez Başlığı / Konusu: 'KEMÂL BİŞR HAYATI ESERLERİ VE SES BİLİMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ'

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 108 sayfalık kısmına ilişkin, 22/06/2022 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 5 'tir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini: aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: ŞEMDİN ÇAVUŞ

Öğrenci No: 701823021

Anabilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

Programı: YÜKSEK LİSANS

Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman

Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans / Doktora Tezi olarak sunduğum ‘KEMÂL BİŞR HAYATI ESERLERİ VE SES BİLİMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ’ başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: ŞEMDİN ÇAVUŞ

Öğrenci No: 701823021

Anabilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

Programı: ARAP DİLİ VE BELAGATI

Tezin Türü: Yüksek Lisans / Doktora / Sanatta Yeterlilik

ÖZET

Yazar adı soyadı	Şemdin ÇAVUŞ
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	Temel İslam Bilimleri
Bilim dalı	Arap Dili ve Belagatı
Tezin niteliği	Yüksek Lisans
Mezuniyet tarihi	...../...../20....
Tez danışmanı	Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY

KEMÂL BİŞR HAYATI ESERLERİ VE SES BİLİMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Kemâl Muhammed Ali BİŞR, 1921 Yılında Mısır'ın küçük bir köyünde, çiftçi bir ailede dünyaya gelmiştir. İlk, orta ve lisans eğitimini Mısır'da tamamlamıştır. Lisansüstü eğitim için yaklaşık 7 yıl İngiltere'de kalmıştır. Yüksek lisans ve doktorasını burada tamamlayan Bişr, Kahire Üniversitesi Dâru'l-'Ulûm Fakültesi Sami ve Doğu Dilleri İnceleme Bölümü'nde eğitim vermek üzere Mısır'a dönmüştür.

Yaşadığı dönemin en tanınmış Arap dil bilimcilerinden biri olan Bişr, dili, gelişimi bakımından canlı bir organizmaya benzetmiştir. Bu açıdan Arapçanın hak ettiği seviyede olmadığını, Arap toplumunun Arapçayı hakkıyla konuşup dünyaya tanıtamadığını ifade etmiştir. Bu sebeple hayatının neredeyse tamamını Arapçayı düzgün anlatmaya ve onu eski dönemlerde olduğu gibi ilim ve kültür dili haline getirmeye adanmıştır. Bu amaçla dönemin pek çok TV ve radyo kanallarında Arapçayı düzgün konuşma programlarına gerek sunucu gerekse de konuk olarak katılmıştır. Yine bu amaçla ülkesinde pek çok derneğin kurucu başkanlığını yapmış, bu amaca hizmet eden derneklerin üyesi olmuş ve bu gayretlerine karşılık olarak pek çok değerli ödüle layık görülmüştür.

En başarılı eserlerini ses bilimi alanında veren Bişr, bu alanda yazmış olduğu *'İlmü'l-Asvât* adlı kitabı son dönemde Arap dilinde yazılmış, bu alandaki en önemli eser olarak kabul edilmiştir.

Akademik yönünün yanı sıra insani ilişkilerinde de son derece başarılı olan Bişr, başta öğrencileri olmak üzere çevresi tarafından çok sevilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kemâl Bişr, Arap dili, Dil bilimi, Ses bilimi, Fonetik, Fonoloji.

ABSTRACT

Name & surname	Şemdin ÇAVUŞ
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	Basic Islamic Sciences
Subfield	Language of Arabic and Literature
Degree awarded	Master
Date of degree awarded	...../...../20....
Supervisor	Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY

KAMÂL BISHR'S LIFE WORKS AND OPINIONS ON SOUND SCIENCE

Kamâl Muhammad Ali BISHR was born in a small village in Egypt in 1921 to a farmer family. He completed his primary, secondary and undergraduate education in Egypt. He stayed in England for about 7 years for postgraduate education. After completing his master's and doctorate degrees there, Bishr returned to Egypt to teach at the Department of Semitic and Eastern Languages, Faculty of Dâru'l-'Ulum, Cairo University.

Bishr, one of the most well-known Arab linguists of his time, compared language to a living organism in terms of its development. In this respect, he stated that Arabic is not at the level it deserves, and that the Arab society cannot speak Arabic properly and introduce it to the world. For this reason, he devoted almost all of his life to explaining Arabic properly and making it the language of science and culture as it was in ancient times. For this purpose, he participated in many TV and radio channels of the period, both as a presenter and as a guest, in the programs of speaking Arabic properly. Again for this purpose, he was the founding chairman of many associations in his country, became a member of associations serving this purpose, and was awarded many valuable awards in response to these efforts.

Bishr, who gave his most successful works in the field of phonology, his book titled "İlmü'l-Asvât", which he wrote in this field, was recently written in Arabic language and has been accepted as the most important work in this field.

In addition to his academic aspect Bishr, who was extremely successful in his human relations, was loved by his students and his surroundings.

Keywords: Kamâl Bishr, Arabic language, Linguistics, Phonology, Phonetics.

KISALTMALAR

b.	: bin
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
m.ö.	: milattan önce
ö.	: Ölümü
t.s.	: tarihsiz
thk.	: tahkik
vb.	: ve benzeri
vs.	: ve saire
yy.	: Yüzyıl

ÖN SÖZ

Çalışmamıza konu olan Kemâl Muhammed ‘Ali BİŞR 1921 yılında Mısır’da doğmuş lisans seviyesine kadar ki eğitimini burada tamamlayıp birkaç yıl öğretmenlik deneyiminden sonra çağdaşı pek çok Mısırlı dil bilimci gibi lisansüstü eğitim için Londra’ya gitmiştir. Burada modern dil bilimi alanında eğitim almış, doktorasını da tamamladıktan sonra Mısır’a dönmüştür.

Dönüşünün ardından birkaç yıl süreyle klasik dönem Arap dil bilimine dair uzmanlığını geliştiren Bişr, sonraki dönemlerinde klasik dönem dil çalışmaları ile modern dönem dil çalışma ve usullerini gerek kıyaslama gerekse yeni bir şekil kazandırma yoluna gitmiştir. Çağdaşı olan diğer dil bilimciler gibi o da sadece klasik dönem usulleri ile dil bilimi araştırmaları yapmanın yetersiz olacağını ve bunun Arap dilini durağanlaştıracığını düşünmüştür. Bununla beraber klasik dönem çalışmalarını da hiçbir durumda göz ardı etmemiştir.

Bişr, hemen her eserinde modern dönemin ileri gelen dil bilimcilerinin görüş ve yöntemlerini Arap diline uyarlama çabası içerisinde girmiştir. Bunu yaparken vatandaşı ve çağdaşı olan diğer dil bilimcilerin görüşlerine de yer vermiştir.

Konuşmayı bir sanat olarak niteleyen Bişr, hayatı boyunca Arap dilinin daha düzgün ve daha güzel konuşulması çabası içinde olmuştur. Yazdığı kitap ve makalelerle, Tv ve radyo programlarına gerek sunucu gerekse konuk olarak katılım sağlayarak konuşmanın bir sanat olduğundan bahsederek Arapların öncelikle kendi dillerine bir sanat gibi hassasiyetle yaklaşmalarını ve kendilerini bu alanlarda geliştirmeleri gerektiğini ifade etmiştir.

Bişr, her ne kadar dil biliminin tamamına dair eserler verse de ona asıl ün kazandıran ses bilime dair eserleri olmuştur. Biz de Bişr’in gayret ve çabalarını Türk araştırmacılarının hizmetine sunmak için bu çalışmayı yapmayı uygun bulduk.

Tezimiz, giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünün ilk kısmında, ana hatlarıyla Arap ses biliminin tarihçesini ele aldık. Giriş bölümünün diğer kısmında ses bilime dair sıklıkla kullanılan ve tezde de yer alan kavramları açıklamaya çalıştık. Tezin birinci bölümünde Bişr’in hayatını, ikinci bölümünde eserlerini inceledik. Üçüncü bölümde ise Bişr’in evvela ses bilimine dair görüşlerini, bunun yanı sıra tüm dil bilimi ile ilgili çabalarını ele almaya çalıştık. Çalışmamızın bundan sonra ilgili alanda yapılacak çalışmalara bir nebze de olsa kaynaklık etmesi temennimizdir.

Çalışmamın başından itibaren beni destekleyen ve her türlü anlayışı gösteren danışman hocam Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY’a saygılarımı sunar, teşekkür ederim. Görüş ve önerileriyle bana rehberlik eden Arş. Gör. Salih ZOR hocama, ayrıca kaynakça noktasında yardımını esirgemeyen kıymetli büyüğüm Yunus ARTUĞ’a, tezin her aşamasında desteklerini aldığım değerli dostlarım Arş. Gör. İbrahim Halil GÜMÜŞTEKİN ve Tayyip BARIŞAN’a ve her zorlukta yanımda olan eşim Büşra ÇAVUŞ hanımefendiye şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
KISALTMALAR	vii
ÖN SÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER	ix
GİRİŞ	1
A. ARAP SES İLMİ TARİHÇESİ	1
B. KAVRAMLAR.....	5

BİRİNCİ BÖLÜM

KEMÂL BİŞR'İN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

1. KEMÂL BİŞR'İN HAYATI	9
1.1. Doğumu	9
1.2. Köy Hayatı.....	9
1.3. İlkokulu.....	10
1.4. Desûk'daki Ezher Hazırlık Enstitüsü.....	11
1.5. Ezher Lisesi	12
1.6. Dâru'l-'Ulûm	14
1.7. Öğretmenlik Meslek Yüksek Okulu	15
1.8. İngiltere'ye Yolculuk.....	16
1.9. İngiltere'den ve Ardından Arap Kültürüne Dönüş	18
1.10. Bişr'in Öğrencileri ile Münasebeti	20
1.11. Vefatı	23
2. KEMÂL BİŞR'İN İLMİ VE KÜLTÜREL HAYATI	25
2.1. Akademik Eğitim Durumu	25
2.2. Üstlendiği Görevler	25
2.2.1. Atanmaları.....	25

2.2.2. Akademik Faaliyetleri.....	26
2.3. İlmî Heyetlerdeki Görevleri.....	27
2.4. Kültürel Faaliyetleri.....	27
2.5. Hakkında Yapılan Araştırmalar.....	28
2.6. Aldığı Ödüller.....	29

İKİNCİ BÖLÜM

ESERLERİ

1.1. Kitapları.....	30
1.1.1. ‘İlmü’l-Asvât.....	31
1.1.2. Dirâsât fi ‘İlmî’l-Lüga.....	34
1.1.3. Devrü’l-Kelime fi’l-Lüga.....	38
1.1.4. Fennü’l-Kelâm.....	39
1.1.5. ‘İlmü’l-Lügati’l-İctimâ’î.....	45
1.1.6. Safahât min Kitâbi’l-Lüga.....	50
1.2. Makaleleri.....	52
1.3. Diğer Çalışmaları.....	54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SES BİLİMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

1.1. Fonetik ve Fonoloji Kavramları.....	57
1.2 Ses Organları.....	60
1.3. Seslerin Mahreçleri.....	66
1.4. Seslerin Sıfatları.....	69
1.4.1. Cehr ve Hems.....	70
1.4.2. Şiddet ve Rihâvet (Rihvet) (el-İnficârî ve el-İhtikâkî).....	73
1.4.3. Diğer Sıfatlar.....	77
1.4.3.1. Mükerrer Ses.....	77
1.4.3.2. Cânibî (Yan-Kenar) Sesler.....	78
1.4.3.3. Burun Sesleri.....	78
1.5. Sesli Harfler (Harekeler).....	81
1.6. Yarı Ünlüler.....	89
1.7. Fonem.....	92

1.8. Hece	95
1.9. Vurgu	98
1.9.1. Kelime Vurgusu	98
1.9.2. Cümle Vurgusu	99
1.10. Tonlama	101
1.11. Vakfe - Sekte	108
1.11.1. Vakfe	109
1.11.2. Sekte	110
1.11.3. Nefes Tazeleme	111
SONUÇ	113
KAYNAKÇA	115
EKLER	119

GİRİŞ

A. ARAP SES İLMİ TARİHÇESİ

Dil, sözlü ve yazılı olarak iletişimde kullandığımız, doğduğumuzda hazır bularak edinmeye başladığımız, doğrudan doğruya insana özgü, çok güçlü, büyüklü bir düzendir; düşünme ve düşüncelerini aktarma dizgesidir. Dilin önemini anlayabilmek için bir an, insanın konuşma yeteneğinden yoksun olduğunu varsayalım. En basitinden öteki insanlarla bir arada, bir toplum oluşturmamız, düşünce, duygu ve isteklerimizi başkalarıyla paylaşmamız büyük ölçüde güçleşecekti.¹ Dolayısıyla dil, insanın diğer yaratılmışlardan ayrıcalığını ortaya koyan bir haberleşme ve iletişim aracıdır. İnsanlar ve topluluklar duygu ve düşüncelerini dil vasıtasıyla paylaşır ve gelecek nesillere bunları aktarırlar.

Dil ile toplum birbiriyle her an etkileşim halinde olan iki yapıdır. Dil, toplumun ürünü, onun aktivitelerinin, düzeninin, örf ve adetlerinin sonucudur. Aynı şekilde dil de toplumun her türlü adet, gelenek ve göreneğini sürdüren, işlerini düzenlemeye ve sürdürmeye yardımcı bir konumdur. Dolayısıyla diyebiliriz ki dil toplumsuz, toplum da dilsiz olamaz.² Dil ile toplumun bu iç içeliğini her türlü toplumsal unsurda görmek mümkündür.

Toplumun bir unsuru olan edebiyat, gücünü ve enerjisini, o toplumu çevreleyen şartların kendine özgü karakteristiklerinden alır. Savaş, siyasi devrim, kültürel değişim, köylü kültürden kent kültürüne transfer gibi sancılı ve çalkantılı geçen bütün sosyal süreçler, bir toplumun genel tekâmülünde olduğu kadar edebi alandaki gelişim ve üretkenliğinde

---

¹ Doğan Aksan, *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*(Ankara: Engin Yayınevi, 2006), 13.

² Kemâl Bîşr, “el-lüga ve’ d-dîn: et-te’sîr ve’t-teessür”, *Mecelletü ’l-Buhûs ve ’d-Dirâsâti ’l-’Arabiyye* 27 (1997), 167.

de hayati bir rol oynamaktadır.³ Bütün bu yönleriyle dil, milletlerin kimliklerini ifade eden en önemli unsurlardandır.

Dil biliminin bir dalı olan ses bilimi, dildeki seslerin oluşumu, çıkış yerlerini, niteliklerini ve seslerle ilgili diğer konuları inceler. Dilciler ilk zamanlardan beri sesler üzerinde durmuştur. Arap filolojisinde “savtiyye, ‘ilmü’l-asvât, ‘ilmü’s-savtiyyât: Batı dillerinde “fonetik” ve “fonoloji” karşılığı olarak müstakil bir bilim dalı hüviyetinde modern zamanlarda ortaya çıkmış olmakla birlikte seslerle ilgili konu ve meseleler sarf, nahiv, aruz ve belâgatla tıp, felsefe, mûsiki, kıraat ve tecvide dair eserlerin içinde dağınık şekilde çok eski zamanlardan beri ele alınmıştır.⁴

Ses bilimin tarihi seyrinin başlangıcı, dile dair bütün çalışmaların tarihi seyrine kadar götürülebilir. Yeryüzünde dili ele alan çalışmaların bilinen en eskileri Eski Hint’e ve Eski Yunan’a kadar uzanır. Dil ile ilgili en eski çabaların Hintlilere ait olduğu ve Hindistan’da köklü bir dil bilgisi geleneğinin yerleşmiş olduğu kabul edilir. Fonetikle ilgili eserlerden şu an elimizde bulunanların en eskileri m.ö. VII. yy. ait olup Sanskritçenin ses kurallarına ait bölümleri içeren *Rig Veda*’lardır. Ayrıca m.ö. V. yy. yaşadığı anlaşılan ünlü Hint dil bilgini Pâninî Sanskritçe ile ilgili bir dilbilgisi kitabı bırakmıştır.⁵ Daha sonra m.ö. V. yy. Hipokrat’ın (ö. m.ö. 460-375) seslerin organlarla ilişkisi ve üretilişi konusunda bazı fikirler ileri sürdüğü bilinmektedir. Platon (ö. m.ö. 428-347) ve Aristo’dan (ö. 384-322) nakledilen seslerle ilgili dağınık görüşler ve Romalı önde gelen düşünürlerden olan Briskiyan (ö. t.s.) ve Ternityanus’a (ö. t.s.) ait görüşler bu önemin birer kanıtıdır.⁶

Batı’da sesbilim çalışmaları başlangıçta genel dil bilimin alt birimi olarak doğmuştur. Sesbilim çalışmaları dilbilim eserlerinin içerisinde dağınık şekildeydi. Ancak XIX. yy. sonlarında ve özellikle XX. yüzyılda dil seslerinin incelenmesi ayrı bir araştırma ve inceleme alanı haline gelmiş, hatta bu alan içindeki konuların derinlemesine

³ Hüseyin Günday, *Cübran Halil Cübran ve Çağdaş Arap Edebiyatındaki Yeri* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), II.

⁴ İsmail Durmuş, Ahmet Yüksel, “Savtiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/204.

⁵ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1979), 1/17.

⁶ Muammer Sarıkaya, “Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu”, *Bilimname Dergisi* 4/1 (2004), 118.

incelenmesi ve aydınlatılması sonucunda her konu, aşağı yukarı müstakil bir bilim dalı haline gelmiştir.⁷

Araplarda ses bilimi araştırmaları daha geç dönemde başlamıştır. Arap dünyasında dil bilgisi ilk olarak hicri birinci asrın sonlarında ortaya çıkmış ve *el-'Arabiyye* olarak isimlendirilmiştir. Yazılan bu ilk dönem eserler, o dönem dil bilgisine dair var olan tüm bilgileri içermektedir. Söz dizim kuralları, kelime yapısıyla ilgili bilgiler ve harflerin değişmesine dair bilgiler de bu eserler de mevcuttur.⁸ Diyebilirizki günümüzdeki anlamıyla sesbilim düşüncesi ortaya çıkmadan evvel Arap ses bilimi kendini farklı alanlarda göstermiştir.

İslam öncesi Araplarda var olan güçlü sözlü gelenek ve şiir bilgisi, dil bilgisi alanında buna paralel olarak da ses bilimi alanında daha erken dönemlerde eser vermenin önünü açmıştır. Şairlerin beyitlerindeki âhengi korumak amacıyla, hecelerin açık veya kapalı, uzun veya kısa olması esasına dayalı aruz bahirlerinin kullanılması, kulak tırmalayıcı, telaffuzu zor kelimeler kullandıkları için eleştirilmeleri gibi hususlar dil bilgisi ile ilgili eserlerin oluşturulması için öncü sebepler olmuştur. Ancak bu sebepler bir tarafa, Arap dil biliminin başlangıcına en güçlü neden; Kur'ân-ı Kerîm'in hatasız okunması olmuştur.

Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve Sîbeveyh (ö. 180/796) tarafından seslere ait konular, sarf ve nahiv bilgileriyle karışık bir halde ve eserlerde dağınık bölümler halinde ele alınmıştır. Nadiren ses bilime ait bağımsız çalışmalar yapılmışsa da genel olarak sarf, nahiv, tıp, tecvid ve felsefe kitapları içerisinde birkaç bölüm oluşturmaktan öteye geçememiştir. Buna rağmen yapılan ses bilimi çalışmalarının birçoğu, farklı fonetik sahalarda Batı'da yapılan güncel çalışmalarla paralellik arz etmektedir. Fonetik ilminin doğuşu Avrupa'da XX. yüzyılın başlarına rastlamasına rağmen Araplarda bu ilimlerin doğuşunu II-III/VIII-IX. asırlara kadar geriye götürmek mümkündür. Ancak ses bilimi çerçevesinde bir bütün halinde ele alınan ve seslerin farklı yönlerini inceleyen bu

---

⁷ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 1/25.

⁸ Nazife Nihal İnce, *Hicri İlk Dört Asırda Arap Dili Ses bilimi Çalışmaları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 10.

çalışmaların müstakil birer ilim halinde ele alınmaları XX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir.⁹

II/VIII. asırda Halîl b. Ahmed'in yaptığı ses bilimi araştırmaları, bugün bile geçerliliğini korumakta ve fonetik çalışmalara ilham kaynağı olmaktadır. Sîbeveyh de genel ses bilimi alanında yaptığı çalışmalar nedeniyle Batılılar tarafından takdir edilmiş, fonetik ilmine katkılarından dolayı Doğulu ve Batılı araştırmacılar tarafından Arapların en büyük övünç kaynaklarından birisi olarak nitelendirilmiştir. Bununla birlikte, ses bilimi konuları ilk zamanlarda sarf, nahiv, aruz ve belâgat gibi lisanî ilimler ve tıp, hikmet, felsefe, musiki, kıraat ve tecvid gibi ilimlerle karışık bir halde işlenmiştir.¹⁰ Kısaca o dönem bu sahalarda yazılan kitapların hiçbirinin ses bilimi araştırmalarından uzak kalmadığı söylenebilir.

Ses bilimi henüz müstakil bir ilim haline gelmeden diğer ilimler ile ilgili eserlerde dağınık halde ele alındığını ifade etmiştik. Fârâbî (ö. 339/950) de eserlerinde ses bilimi ile ilgili hususları ele almıştır. Örneğin *İhsâu'l-'Ulûm* adlı eserinde ses bilimi ile ilgili şu hususa değinmiştir: “Ses bilimi, ilk olarak sözlük (alfabe) harflerinin; sayısını, her birinin ses organlarının neresinden çıktığını, hangilerinin sessiz harflerden olduğunu... ele alır.”¹¹

Arap ses bilimini müstakil bir eserde ele alıp onu diğer ilimlerden bağımsız bir şekilde değerlendiren ilk ses bilimci İbn Cinnî (ö. 392/1001)'dir. Onun, *Sirru Sınâ'ati'l-İ'râb* adlı eserini incelediğimizde; Arap harflerinin sayısını, mahreçlerini,¹² (on dokuz farklı) sıfatlarını, 'ilâl, ibdâl, idgâm, nakil ve hazf gibi durumlarını, harf ve hareke arasındaki farkı, harflerden güzel ve çirkin olanları, harflerin birbirine bitişmesi ve uyumsuzluğu gibi daha pek çok konuyu ele almıştır. Bundan dolayı İbn Cinnî fonetiğin öncüsü kabul edilmiştir.

⁹ Sarıkaya, “Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu”, 119.

¹⁰ Sarıkaya, “Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu”, 120.

¹¹ 'Abdusselâm el-Museddî, *et-Tefkîrû'l-lisânî fi'l-hadârati'l-'Arabiyye* (Tunus: Dâru'l-'Arabiyye li'l-kitâb, 1986), 254.

¹² Ebû'l-Feth Osmân bin Cinnî (İbn Cinnî), *Sirru sinâ'ati'l-i'râb*, thk. Hassân Hendâvî (Riyad: Dâru'l-Kalem, 1993), 1/46.

Arap bilginler içinde fonetikle ilgili en geniş çalışmayı bir tabip ve aynı zamanda bir filozof olan İbn Sînâ (ö. 428/1036) yapmıştır. III-IV/IX-X. asırlarda Yunan tıbbına ait kitapların Arapçaya çevrilmesinden sonra bu kitapları okuyan İbn Sînâ, kendi kişisel birikimlerini de ekleyerek seslerin oluş nedenlerini ele aldığı *Esbâbü Hudûsi'l-Hurûf* adlı eserini yazmıştır. Çağdaş bir dil bilimci gibi, söyleyiş sırasında seslerin oluşumu, çıkış yerleri, biçimleri, hece, vurgu, ton ve seslerin bitişerek sözcük öbekleri oluşturması konularını ele alır.¹³

Araplardaki ses bilim çalışmalarını özetleyecek olursak: Ses bilim araştırmaları Araplarda Halîl b. Ahmed ile güzel bir başlangıç yaptı, Sîbeveyh tarafından geliştirildi ve İbn Cinnî tarafından sistemleştirilerek bir ilim dalı haline getirildi. Ancak daha sonra gelenler onların sözlerini benzer ifadelerle tekrarlamaktan öteye geçemediler. Yazılan eserlerin çokluğuna rağmen fonetiğe katkıları çok sınırlı oldu. Arap âlimlerinin fonetik çalışmalarını, ses bilimin alt bölümlerini de göz önünde bulundurarak kesin çizgilerle birbirinden ayırmak ve sınıflandırmak mümkün değildir. Çünkü bütün eserlerde sesle ilgili bilgiler sınıflandırmaya tabi tutulmadan sarf ve nahiv ilimleri içinde değerlendirildi. Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyh genel ses bilimin, el-Kindî (ö. 252/866) fonolojinin, İbn Sînâ, fizyolojik, akustik ve deneysel fonetiğin, İbn Cinnî söyleyiş ve dinleyiş fonetiğinin kurucusu ve önde gelen temsilcileridir.¹⁴

B. KAVRAMLAR

Ses (sound, phone): Ses, fizyolojik olarak farklı amaçlara yönelik her canlının belirli organlar yardımıyla çıkardığı bir titreşimdir. Varoluşundan beri insanoğlu da diğer canlılar gibi ses çıkararak hayatını sürdürmüştür. Ancak bu konuda insanı diğer canlılardan ayıran bazı özellikler vardır. Hayvanlar karınlarını doyurmak, çiftleşme vs. amaçlara yönelik olarak ses çıkarırken insanlar ayrıca hissi, zihinsel konuları da seslendirerek muhataplarına iletebilmektedir.¹⁵

Ses kavramına dair pek çok tanım yapılmıştır. Bu tanımlamalar daha çok bu kavramın hangi açıdan ele alındığına bağlıdır. Bu tanımlardan bazıları şöyledir:

¹³ Sarıkaya, “Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu”, 126.

¹⁴ Sarıkaya, “Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu”, 131.

¹⁵ Musa Alp, “Arap Dilinde Ses Anlam İlişkisi”, *Bilimname Dergisi* 34, (2017), 413.

Herhangi bir titreşim sonucu oluşan ve işitme organımız vasıtasıyla duyulan şeydir. Daha genel bir tanımla, kulağın algıladığı titreşim olarak tarif edilebilir. Dil sese dayalıdır, dilin ham maddesi sestir.¹⁶

Ses (savt), kaynağı canlı veya cansız olup kendisinde düzenli ve devamlı titreşim bulunan işitmeye ait tesirdir. Diğer bir tarif ise ses, "havanın dalgalanması"dır.¹⁷

Ses biliminin konusu olması bakımından ses, şöyle tarif edilir: Akciğerlerden gelen havanın etkisiyle sesleme organlarında oluşan titreşim.¹⁸

Ses bilimi (Fonetik): İnsan dilinin seslerinin nasıl meydana geldiğini, ne gibi nitelikleri olduğunu, ses dalgalarıyla nasıl aktarılarak dinleyene nasıl ulaştığını, dinleyenin bu sesleri alışını, kısacası; dilin ve bildirişmenin ses yönünü inceleyen bilimdir.¹⁹ Kimi dil bilimcilerin "işlevsel ses bilgisi" diye isimlendirdikleri ses bilim, özellikle J. Baudouin de Courtenay, F. de Saussure gibi bilginlerden esinlenen Prag Dil Bilimi Çevresi'nde oluşmuştur.²⁰

Ses bilgisi (Fonoloji): Herhangi bir dilin seslerini, bu seslerin özelliklerini inceleyen özel ses bilimidir.²¹ Dillerdeki seslerin çıkış yerlerini, özelliklerini, değişik şartlar altında meydana gelen ses kaymalarını veya değişmelerini inceler.

Ses bilimi ve ses bilgisi kavramları farklı dil bilimi eserlerinde çok farklı şekillerde tanımlanırlar. Hatta bazı dil bilimi eserlerinde ses bilgisi için kullanılan fonetik kavramı başka eserlerde ses bilimi için kullanılabilmiştir. Ters kullanım da söz konusudur.²² Sonuç olarak: Ses bilimi ve ses bilgisi iki bağıdaşık ancak farklı amaçlar güden disiplinlerdir. Ses bilimi (phonetics), dilde kullanılan sesleri yalın olarak ele alıp fiziksel, akustik, anatomik gibi özelliklerini betimlemeyi amaçlar. Yani, sesleri zihinsel kurallı tasarım düzeyinde değil, sesli eğitim düzeyindeki süreçleri inceler. Bu nedenle

¹⁶ Günay Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013), 645.

¹⁷ Ahmet Bulut, "Arap Dilinde Sesler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1993), 333.

¹⁸ Berke Vardar, *Açıklamalı Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2007), 167.

¹⁹ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 1/26.

²⁰ Vardar, *Açıklamalı Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, 168.

²¹ Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, 658.

²² Daha fazla kullanım için bk. Seyhun Topbaş - Handan Kopkallı, ""Ses bilimi" ve "Ses bilgisi" Terimleri Üzerine", *Dil Bilimi Araştırmaları Dergisi* 5 (1994), 310-311.

“phonetics” için ses bilimi teriminin kullanılması gerektiği kanısındayız. Ses bilgisi (phonology) ise bu seslerin o dildeki işlevlerini, dizisel ve dizimsel örgütlenişini, etkileşimlerini belirler ve ses değişim kurallarını inceler. Ses bilgisi (phonology) konuşucuların zihinsel ses bilimsel yeterlilik düzeyini, yani bilişsel örgütlemeye ilişkin bilgiyi içerir. Dolayısıyla “phonology” için ses bilgisi teriminin daha uygun olduğu düşüncesindeyiz.²³

Hece, seslem (syllable): Bir tek sesleme eylemiyle çıkarılan ses ya da sesler öbeğidir.²⁴ Hece ses bilgisi ile ilgili olup anlam bilgisi ile ilgili değildir. Genel dil biliminde söz birliği cümle, dile ait birlik söz ve ses bilimsel birlik ise hecedir.²⁵

Fonem (phoneme): Fonem kelimesi Grekçe phonema kelimesinden gelir ve ‘ses’ anlamındadır.²⁶ Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlüğünde “ses birimi” olarak çevrilen fonem, ses biliminde yaygın olarak: “Diğer ses birimleri ile bir araya gelerek sözcük oluşturan seslerin, en küçük dil bilimsel birimi” olarak tanımlanır.

Dil bilimi araştırmalarının temelini ses oluşturur. Dil bilimi araştırmalarında seslerin en küçük birimini ifade eden fonem kavramı ise dil bilimi ya da daha özelden ses bilim açısından bir teori olarak incelenecek kadar önemli bir alanı oluşturur.

Vurgu (stress) : Konuşma sırasında sözdeki bir heceyi diğerlerine göre daha yüksek bir ses tonuyla, daha baskılı bir şekilde söylemektir.²⁷

Tonlama (intonation) : Bir söz dizimi vurgusudur: Bu vurgu bir ezgi vurgusudur. Vurgu sözün hecesi üzerinde, tonlama ise cümlenin ögesi üzerinde gerçekleştirilen bir anlatım aracıdır.²⁸

Durak (pause): Söz zincirinde belli bir süre kapsayan kesintidir.²⁹ Buna Arapçada “vakfe” denilir.

²³ Topbaş - Kopkallı, “Ses bilimi” ve “Ses bilgisi” Terimleri Üzerine”, 320.

²⁴ Vardar, *Açıklamalı Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, 171.

²⁵ Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, 453.

²⁶ Kerim Demirci, “Fonem Teorisinin Önemi Hakkında”, *Turkish Studies Dergisi* 5/2 (2011), 360.

²⁷ Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, 843.

²⁸ Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, 799.

²⁹ Vardar, *Açıklamalı Dil bilimi Terimleri Sözlüğü*, 84.

Sekte: Bir kıraat ve tecvid terimi olan sekte, “Kur’ân-ı Kerîm tilaveti sırasında iki kelime veya harf arasında nefes alıp vermeden çok kısa bir süre duraklamak” olarak tanımlanır.³⁰ Ses biliminde ise durağın (vakfenin) en hafif ve en cılız halidir. Sekte, anlamdaki önemin vb. herhangi bir duruma işaret etmek için ses tonunun değiştirmekten ibarettir.

---

³⁰ Abdurrahman Çetin, “Sekte”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/335.

BİRİNCİ BÖLÜM

KEMÂL BİŞİR'İN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

1. KEMÂL BİŞİR'İN HAYATI

1.1. Doğumu

Kemâl Muhammed ‘Ali Bişir, miladi 21 Eylül³¹ 1921³² tarihinde Mısır’ın Diyây³³ Köyü’nde doğdu.³⁴

Bişir’in doğumuna rastlayan zamanda, dönemin Mısır Emiri Kemâleddin Hüseyin, Nil kıyısındaki bu köye gelmişti. Ziyaret ettiği bu köyde henüz kundakta olan Bişir’i kucığına alıp sevmiştir. Babası, Emir Kemâleddin Hüseyin’den dolayı oğluna “Kemâl” ismini verdi.³⁵

Kemâl Bişir’in hayatına en çok etki eden ve en derin izler bırakan kişi babası olmuştur. Bişir, babası hakkında şöyle demiştir:

Babam köyde sevilen, itibarlı, asil bir çiftçiydi. Ondan, hayatımı kolaylaştıran pek çok şey öğrendim. Hayatımda asla unutamayacağım etkilerinin yanı sıra o, bilgili ve aidiyet duygusuna sahip derin bir insandı. Hayatın her safhasında gelişmem için bana daima arkadaşlık etti. Boş zamanlarımda onun yanına oturur ne yaptığını izler, ne dediğini dinler ve insanlara nasıl davrandığını gözlemlerdim. Böylece bunlardan hayata dair kıymetli çıkarımlarda bulunup kendimi geliştirdim.³⁶

1.2. Köy Hayatı

Kemâl Bişir’in yetişmesinde ve şahsiyetinde köy hayatının büyük bir etkisi vardır.

Köyde doğup büyüyen Bişir, bu günlerini şöyle anlatmıştır:

Ben aslında bir çiftçi çocuğuyum. Babamın ve annemin kucığında yetiştim. Gerçek manada bir çiftçi, her davranışında özgündür. Bunu ister tarlada ister evde

³¹ Bazı kaynaklarda 21 Aralık’ta doğduğu da söylenmektedir. bk. Nibâl Nebîl Nezâl, “el-Mustalahü’l-lisân ‘inde Kemâl Bişir”, *Mecelletü’l-‘ulûmi’l-insâniyye*, 31 (2018), 401.

³² Hicri 19 Muharrem 1340.

³³ Mısır Arap Cumhuriyeti, Kafr eş-Şeyh’e bağlı, Nil Nehri kıyısında bir köy.

³⁴ Muhammed Mahmûd el-Kâdî, *Kemâl Bişir: mesîra ve târih* (Kahire: Dâru Garîb, 2006), 13; Nezâl, “el-Mustalahü’l-lisân ‘inde Kemâl Bişir”, 401.

³⁵ el-Kâdî, *Kemâl Bişir: mesîra ve târih*, 14.

³⁶ el-Kâdî, *Kemâl Bişir: mesîra ve târih*, 14.

yaptıkları her işte görürsünüz ve ben Kahire’ye gelinceye kadar bu davranışları gözlemlerdim. Babamın her sabah namazından sonra Yasin ve Vakıa surelerini okuyup tarlaya gittiğini görürdüm. Ona, tarlaya neden bu kadar erken gittiğini sorduğumda bana şöyle derdi: “Tarla, sahibi ile sevinir.” Bu altında yüce bir hakikatin ve derin bir mananın olduğu harika bir sözdü.³⁷

Bişr’e göre hayatını şekillendiren bu dönemin önemli bir âdeti ise tüm ailenin bir sofrada etrafında beraberce yaptığı kahvaltılar olmuştur. Bişr, bu âdeti büyükler ve küçükler arasında tecrübe aktarımı noktasında bir köprü olarak gördüğünü aktarmıştır. Bu âdet, Kemâl Bişr’in gençlik yıllarına kadar devam etti.

Kemâl Bişr, yazmaya hayatının çok erken döneminde başlamıştır. İlk yazılarını doğduğu köyde kaleme almıştır. Onun bu telif dönemi 1927-1928 yıllarına rastlamaktadır.³⁸

Babası, onu henüz beş yaşındayken Diyây Köyü’nün bir yerleşkesinde bulunan Şeyh Hassân adında bir hocanın yanına göndermişti.³⁹ Bu dönemde Bişr, Kur’ân-ı Kerîm’i bahsi geçen hocanın yanında ezberlemeye çalıştı. Fakat birkaç ay sonra hocanın eşinin öğrencilere çok sert davranması gibi sebeplerden dolayı burayı terk etti.⁴⁰

1.3. İlkokulu

Bişr, ilkokul öğrenimine 1928 yılında başladı. Okul, Diyây Köyü yakınındaki Munît Cenah⁴¹ Köyü’nde yer alıyordu. Bu okulda üç sene öğrenim gördükten sonra ilginç bir olay yaşamıştır. Kendisi, bu olayı şöyle anlatıyor:

Bir yaz günü babam, halamın kocası ile evin önünde oturuyorlardı. Ben de onlara yakın bir yerde hayvan otlıyordum. Babam halamın kocasına şöyle dedi: “Bizim oğlan için başka ne yapalım Ali?” Eniştem 1918 yılında Dâru’l-‘Ulûm’dan mezun olmuştu. Bu soru üzerine eniştem sanki kaderime yazılan şu cevabı verdi: “İlkokuldan mezun ettiririz, Şeyh Mahmûd’un yanına gönderir, sonra da Ezher’e yönlendiririz, daha sonra Dâru’l-‘Ulûm’a gider.”⁴²

³⁷ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 14.

³⁸ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 14.

³⁹ O dönemlerde Mısır’da hemen her bölgede, adından söz ettiren ve civarca tanınan hocalar vardır. Özellikle dini ilimlerde bu hocalara müracat, o dönemlerde çokça fazla olmuştur.

⁴⁰ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 16.

⁴¹ Bişr’in doğduğu Diyây Köyü’ne 40 dk. lık yürüme mesafesinde Nil Nehri kıyısındaki köydür.

⁴² el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 17.

Kur'ân-ı Kerîm Hıfzı

Kemâl Bîşr, ilkokuldan mezun olduktan sonra, bölgede o dönem adından söz ettiren Şeyh Mahmûd Taha'dan dersler aldı. Onun yanında dokuz ayda Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. İçindeki Arap dili sevgisini derinleştirmesi, Fasih Arapçaya olan ilgisini artırması gibi pek çok sebepten dolayı Bîşr, Kur'ân hıfzını, hayatında en derin iz bırakan olay olarak gördü.⁴³

1.4. Desûk'daki Ezher Hazırlık Enstitüsü

Bîşr, 1932 yılında Desûk'daki Ezher Hazırlık Enstitüsü'ne⁴⁴ başladı. Burada dört yıl geçirdi. Ezher Hazırlık Enstitüsü öğrencileri gün boyu yatsı namazına kadar Şeyh İbrahim Desûkî Camii'nde derslerine çalışıyorlardı. Her gün sabah namazı vaktinde uyanırlar ve namaz için camiye gider, ardından ders saatine kadar beraber çalışırlardı. Erken saatlerde yatıp sabah vaktinde uyanmak Bîşr'in hayatı boyunca sürdürdüğü bir alışkanlığı haline gelmiştir.

O dönem Bîşr'in öğretmenlerinden Şeyh Hefna hakkında Bîşr, hazırlığın ilk döneminde nahiv dersinde geçen şu olayı anlatmıştır:

Şeyh bize: “Gençler defterleriniz yanınızda mı?” diye sordu. Biz “hayır.” dedik. Çünkü yanımızda sadece kitaplarımız vardı. Bunun üzerine şöyle dedi: “Hayır. Şimdi size kitabın ve programın dışında bir söz söyleyeceğim. Siz söyleyeceğim bu sözü yazın.” dedi ve şu beyiti okudu:

الْعِلْمُ صَيْدٌ وَالْكِتَابَةُ قَيْدُهُ

قَيْدٌ صَيْدُكَ بِالْجِبَالِ الْوَائِقَةِ.⁴⁵

Bu söz ile hoca, programın dışında faydası büyük ve manası derin bir söz söylemişti.⁴⁶

Yine bu dönemde enstitü hocalarından biri de sîret ve okuma dersleri veren Abdurrahman Celâl idi. Bîşr, o zatı hayatı boyunca unutmadığını aktarmıştır. O zaman

⁴³ el-Kâdî, *Kemâl Bîşr: mesîra ve târîh*, 18.

⁴⁴ O dönemin hazırlık enstitüleri, lise eğitimden önce, liseye giriş mahiyetindeki okullardır. Bizde ki ortaokul seviyesi olarak nitelendirilebilir.

⁴⁵ İlim av ise yazmak ağıdır.

Avını sağlam bir ipele bağla!

⁴⁶ el-Kâdî, *Kemâl Bîşr: mesîra ve târîh*, 19.

program gereği Hz. Ali'ye nisbet edilen *Nehcü'l-Belâga*⁴⁷ isimli eserini okutuyordu. Bişr'in döneminde yükseköğrenim gören öğrencilerin çoğu onun tabiriyle gerçek manada bu eserden etkilenmişlerdir.

Bişr, sesli okumaların kendi hayatında ne denli etkili olduğundan yola çıkararak sesli okumalar yapmanın önemine şöyle değinmiştir:

Yeryüzündeki hangi dil olursa olsun, sesli okumalar yapmak bu dili edinmenin temel taşıdır.⁴⁸

O, uzun yıllar sonra, doktorasını tamamlayıp İngiltere'den döndüğünde hocasını ziyaret etmiştir.

1.5. Ezher Lisesi

Bişr, daha sonra İskenderiye'deki Ezher Lisesi'ne geçti. O zaman Tanta⁴⁹ ve İskenderiye'de bulunan iki Ezher Lisesi'nden İskenderiye'de bulunanı seçmesini babasının bir arkadaşı önermişti. O, İskenderiye'de bulunan liseye gidişini şöyle anlatmıştır:

O zamanlar İskenderiye'ye gitmek zor bir karardı. Bu çocuk nerede kalacak, ne yiyecek? Babam bana yol boyu eşlik etti. Gitmemiz gereken bu mesafe yükü olan birinin yürüyemeyeceği kadar uzak bir mesafeydi. Babam bir faytoncudan bizi götürmesini istedi fakat o zamanlar çok büyük bir meblağ sayılabilecek on kuruş isteyince babam reddetti. Bunun üzerine boş bir at arabası bulduk ve o, bizden bir kuruş istedi. At arabasının sahibi yeşillik satan genç bir çocuktı. Babam çocukla anlaştı. Ben sepetle arabaya oturdum. Babam ve çocuk ise yol boyunca yürüdüler. Babamın bu fedakârlığını ömür boyu unutmadım.⁵⁰

Bişr, İskenderiye'de el-Musâfirhâne'ye⁵¹ yerleşti. el-Musâfirhâne, hem eğitim hem de ikamet yeriği. O dönem Ezher öğrencileri çoğunlukla ders çalışmak için oraya yakın olan Yâkût el-'Arş Mescidi'ne gidiyorlardı. Bişr, İskenderiye'de iki yıl eğitim aldı. İkinci yıl sene sonu sınavlarına hazırlandığı sırada babası vefat etti.

⁴⁷ Şerif er-Radî (ö. 406/1015) tarafından derlenen ve Hz. Ali'ye nisbet edilen çeşitli metinlerden oluşmuş antolojidir. Ayrıntı için bk., İsmail Durmuş, "Nehcü'l-Belâga", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul:TDV Yayınları, 2006), 32/538-540.

⁴⁸ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târîh*, 20.

⁴⁹ Mısır'ın kuzeyinde bulunan, Kâhire'ye 94 km mesafedeki bir kenttir.

⁵⁰ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târîh*, 20.

⁵¹ el-Musâfirhane (المسافر خانة), 18. yy. sonlarında inşa edilmiştir. Başkent Kâhire'de bulunan bu yapı 19. yy.'da Muhammed Ali Paşa tarafından kraliyet sarayı olarak da kullanılmıştır. 1998'de çıkan büyük bir yangınla kullanılamaz hale gelmiştir. bk. Hisâm Zeydân, "'es-Sâdık" ya'nî el-Musâfirhâne", *Sahîfetü'l-Fecr*, (26 Mart 2021), 5.

Bısr'ın bu dönemde kendisinden etkilendiği İskenderiye Enstitüsü'ndeki hocalarından biri hanefi fıkhı hocası Muhammed ed-Dîb idi. O, ed-Dîb'in öğrencileri ile ilişkilerine son derece önem verdiğini aktarmıştır.⁵² Mütalaa edecekleri metni salonda sesli olarak öğrencilere okutmak suretiyle ders işlerdi. ed-Dîb, çoğu zaman şerh edeceği metni okunması için Bısr'ı seçmiştir. Bısr, o dersleri şöyle anlatmıştır:

Hocam Şeyh Muhammed'in ders salonunda bana şöyle seslendiğini işitir gibiyim: "Oku Kemâl!" İşte ben bu sesli okumalarla özgüven kazandım. Yine bu dersler daha sonra doğru telaffuz kazanmada önemli rol oynadı.⁵³

İkinci Dünya Savaşı başladığında Bısr, Tanta Enstitüsü'ne geçti. Lise diplomasını alana kadar Seyyid Bedva Mescidi'ne ders çalışmak için gidip gelmek suretiyle üç yıl geçirdi.

Onu etkileyen bu enstitü hocalarından biri nahiv derslerine giren 'Ali Reslan idi. Nahiv dersleri, programın ilk saatleriydi. Bısr, nahiv dersi için ilk saatin seçilmesini büyük bir avantaj olarak gördüğünü aktarmıştır. Çünkü ona göre nahiv, berrak bir zihin ve büyük bir çaba gerektiriyordu. Bunlara uygun olan ise günün ilk saatleridir. O, bu konunun önemi hakkında şöyle diyor:

Keşke ülkemizde nahiv öğretiminden sorumlu kimseler bu konunun önemini kavrasalardı da nahiv dersini zihnin meşgul olduğu ve yoğunlaşmanın da en zayıf olduğu günün son saatleri yerine ilk saatlerine koysalardı.⁵⁴

Bısr'ın dil araştırmalarına ilgisi o zamanlarda başlamıştır. Bir keresinde hocası 'Ali Reslan, ona şöyle demiştir:

Kemâl bu kitap⁵⁵ sana yetmez. *et-Tasrîh*'i⁵⁶ oku.

⁵² el-Kâdî, *Kemâl Bısr: mesîra ve târîh*, 21.

⁵³ el-Kâdî, *Kemâl Bısr: mesîra ve târîh*, 22.

⁵⁴ el-Kâdî, *Kemâl Bısr: mesîra ve târîh*, 22.

⁵⁵ *Evdahu'l-Mesâlik*. İbn Mâlik'in el-Elfiyye adlı eserine İbn Hişâm'ın (ö. 761/1360) yazdığı şerhtir. Bu şerh, el-Elfiyye'nin bazı yerlerini tashih ederek açıklamış, eserde ele alınmayan bazı konuları da ilave ederek eksiklerini tamamlamıştır. bk. Abdülbaki Turan, "el-Elfiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1995), 11/28-29; Bununla beraber İbn Hişâm, İbn Mâlik'in el-Elfiyye'sinde yer alan bir görüşe yorum yapmak istediğinde sadece ilgili kurala bitişik, açık bir nokta koymakla yetinmiştir. bk. el-Kâdî, *Kemâl Bısr: mesîra ve târîh*, 23.

⁵⁶ *et-Tasrîh*, Halid b. Abdullah el-Ezheri'ye ait açıklamalı bir şerh kitabıdır. Kitabın tam adı: *et-Tasrîh bi-mazmûni't-tavzîh, Şerhu't-tasrîh 'ale't-tavzîh* dir. bk. Ahmet Turan Arslan, Ezherî, "Hâlid b. Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/64-65; Birçok ciltten oluşan bu eserin içinde şerhlerin şerhi vardır. Bu ise kişiyi kabul, red, tartışma, eleştiri, eksiltme, ekleme, doğrulama, yanlışlama vb. gibi üslublar edinmeye sevk etmektedir. bk. el-Kâdî, *Kemâl Bısr: mesîra ve târîh*, 22.

Böylesine hacimli bir kitaba yönelmek, Bişr’de dil zevki uyandırmıştır.

Tanta Enstitüsü’ndeki hocalarından biri de Ahmed el-Hatîb idi. Bişr’i nahve yönlendirenlerden biri olmuştur. Bişr, Ahmed el-Hatîb’i şöyle anlatmıştır:

Şeyh Hatîb bize daha önce Ezher lise seviyesinde okunmamış bir kitap olan *el-Üşmûnî*’yi ⁵⁷ okumamızı tembihledi. Aynı zamanda programı da uyguluyordu. Bu kitabı okumamız konusunda taviz vermiyordu. Böylece benim nahive ve dil bilimi araştırmalarına ilgim arttı. Ayrıca nahiv alanında şerhlerin kuşkusuz en önemlilerinden Hâşiyetü’s-Sabbân ile tanıştım.⁵⁸

1.6. Dâru’l-‘Ulûm

Ezher lise diplomasını aldıktan sonra ailesi ve akrabalarıyla eğitim hayatının geleceği hakkında istişarelerde bulunmuştur. Bişr, liseden sonra okumayı bırakıp köyde yaşamak istemiştir. Böyle bir karar almasının temel sebebi ise maddi yetersizlikti. Ailesi ise yüksek tahsil için neresi olursa olsun devam etmesini istiyordu. Büyük çoğunluğu da Dâru’l-‘Ulûm’a yönelmesini istiyorlardı. Pek gönüllü olmasa da akrabaları Dâru’l-‘Ulûm konusunda ısrar etti ve babasının bir dostu, oğlu ile Dâru’l-‘Ulûm’a girmeleri için form temin etti. Ailesinin ve akrabalarının baskıları altında Bişr, Dâru’l-‘Ulûm’a kaydoldu. Burada dört sene eğitim aldı.

Dâru’l-‘Ulûm’da, Bişr’in benliğinde büyük bir iz bırakan hocalardan biri ‘Ali Hasiballah idi. Bişr, onu şöyle anlatmıştır:

Allah kendisine rahmet etsin hocam, sorduğu sorulara ezberden cevap verilmesi yerine akıl ve mantıkla cevap verilmesini isterdi. Onda bu hususa dikkat etmiştim. Bu yüzden şu ana kadar onu takip ettim. Nereye nokta koyuyor, nerede boşluk bırakıyor, nereden başlıyor, kendisine danışıldığında nasıl cevap veriyor? Tüm bu hususlarda onu rehber edindim. Bize şu an kelam olarak isimlendirilen tevhid dersini okuyordu. Bu ders, şu ana kadar aldığım en zor dersti. O derste iyi not alan çok azdı. Hatta bazı öğrenciler hoca vefat edene kadar dersten geçememişti. Hiç unutmam Allah nasip etti ve yazılı sınavda o zamana kadar ki en yüksek notu aldım. Bunun üzerine hocam, fakülte idaresine beni sormuş ve köydeki adresime “seni görmek istiyorum” şeklinde bir not göndermişti. Fakülteye geldim ve belirttiği saatte ona uğradım. Bana dedi ki: “Evladım 30 senedir kimsenin alamadığı bir not almışsın. Sana bir hediye vermek istiyorum.” Çok teşekkür ederim hocam dedim. “Kitabı satın aldın mı?” diye sordu. Evet deyince “o halde

⁵⁷ Ebu’l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed b. İsâ b. Yûsuf el-Üşmûnî (ö. 918/1513)’ye ait İbn Mâlik’in el-Elfiyye adlı eserine yazılmış şerhi ve nahiv kitaplarının en hacimlilerinden sayılmıştır. bk. Halit Zavalı, “Üşmûnî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/399-400.

⁵⁸ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târîh*, 23.

parasını vereyim.” dedi. Hayır, hocam bunu kabul edemem dedim. “O halde sana başka kitap hediye edeyim.” dedi. Bu kitap halen bizim değerli eşyalarımızı muhafaza ettiğimiz annemin dolabında yer alır.⁵⁹

Dâru’l-‘Ulûm Yüksek Okulu’ndan Fakülteye

Bişr, Dâru’l-‘Ulûm’da son sınıf öğrencisiyken Dâru’l-‘Ulûm henüz yüksekokul statüsünde olup Eğitim Bakanlığı’na bağlıydı, fakülte değildi. Bişr, bu durumu şöyle anlatmıştır:

Dördüncü sene bilgili bir dostum olan Muhammed Hâmid el-Efendî: “Neden Dâru’l-‘Ulûm’u üniversiteye katmayalım? Böylece yüksek eğitimde fakülte mezunu ile aynı haklara sahip oluruz.”dedi. Bu öneriyi hemen fiili olarak hayata geçirdik. Öğrencilerden, şu an Halk Meclisi olarak isimlendiren meclis üyelerini bu fikir için ikna etmeleri üzere bir komisyon kurduk. Bakanlık bize şiddetle karşı çıktı. Bu süre zarfında altı aydan fazla süreyle gece yaralarına kadar protestolar yaptık. O sırada fakülte fikrini tamamıyla benimsemiş seksen civarında öğrenciydik. O gece iyice anladık ki bu ısrarımız kesinlikle yasaktı. O geceyi hatırlıyorum. Ümmü Külsüm yani Perşembe gecesiydi. Dostlarımızdan biri fakültenin şu an güvenlik müdürü olarak çalışan kişisiyle iletişime geçti ve ona bizim kararlı olduğumuzu gerekirse fakülteyi ateşe vereceğimizi söyledi. Bu sadece bir kararlılık ifadesiydi. Derken fakülteyi askerler bastı. Kapıları kapatıp ışıkları söndürdüler. Bizi toplayıp her birimize önlükler giydirdikten sonra “Zeynep Hanım Bölümü”ne götürdüler. Bizleri sabaha kadar sorguladılar. Her birimizi farklı bölümlere dağıttılar. Beni ise “Hilafet Bölümü”ne gönderdiler. Bizi lavabo yakınında bir yere koyduklarını hatırlıyorum. Sonra bizleri hapishaneye naklettiler. Birkaç metrekaleden büyük olmayan hücrelerde beş kişi kalıyorduk. Birkaç gün kaldık. Ancak dışarıdaki dostlarımız kahramanca işler başardılar: Yüksek komisyonlar ve bazı Millet Meclisi üyeleri ile görüşme, büyük protestolar düzenlemek gibi. Bütün bu çabalar neticesinde Dâru’l-‘Ulûm tarihi ismini koruyarak 24 Nisan 1946 tarihinde, 1. Fuad Üniversitesi’ne (şu an ki Kahire Üniversitesi) katılması kararının bulunduğu Milli Kararname yayınlandı. Biz de hapishaneden çıktık ve öğrencilere katıldık. Böylece Dâru’l-‘Ulûm, diğer tüm fakültelerin sahip olduğu ayrıcalıklara sahip olmuştu.⁶⁰

Dördüncü sene sonunda Bişr, Dâru’l-‘Ulûm Fakültesi’nden lisans diploması alan ilk öğrencilerden biri olmuştur.

1.7. Öğretmenlik Meslek Yüksek Okulu

Lisans mezuniyetinden sonra Dâru’l-‘Ulûm yakınında bulunan Öğretmenlik Meslek Yüksek Okulu’na başladı. Burada öğretmen olabilmek için iki yıl eğitim aldı. Bişr, bu okulda Dâru’l-‘Ulûm’dan gelip ders veren ‘Abdulazîz ‘Abdülmeçîd’ten etkilendi.

⁵⁹ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 25.

⁶⁰ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 26.

Ondan insan psikolojisine bir psikoloğun zaviyesinden bakacak seviyede psikoloji eğitimi aldı. ⁶¹ Bısr, bu okuldan mezun olduktan sonra el-Ûrmân Okulu'nda görevlendirildi. Bu okulun hem ortaokul hem lise kısımlarında derslere girdi.

1.8. İngiltere'ye Yolculuk

Öğretmen olarak görev yaptığı dönemde, bir gazetede lisans mezunu öğrencilerine yönelik İngiltere'ye burslu olarak gidebilme haberini okudu. Bısr, böyle bir fırsatı kaçırmak istemediğinden 8 Kasım 1948'de İngiltere'ye gitme kararı aldı.⁶²

Bısr, başvurusu kabul edildikten hemen sonra gitmek istedi fakat el-Ûrmân Okulu'nun müdürü ilgili yılın eğitim dönemi bitimine kadar Bısr'ın ayrılma isteğini rededince o, İngiltere yolculuğunu eğitim yılının bitimine kadar erteledi ve öğretmenliğine devam etti. Dönemin bitiminde Bısr, İngiltere'ye 21 Ocak 1949 tarihinde gemi ile gitme kararı aldı.

Bu yolculuk esnasında Bısr'e gerek Dâru'l-'Ulûm Fakültesi'nden gerekse diğer fakültelerden birçok isim eşlik etti. Bısr ile Londra'ya giden birçok Dâru'l-'Ulûm öğrencisi sayesinde Dâru'l-'Ulûm Fakültesi resmi temsilcilik makamlarına dâhil oldu. Bu öğrencilerden bazıları şunlardır: 'Ali el-Cundî, Muhammed Hilmî, Abdurrahman Eyyûb, Temmân Hassân, Ahmed Şelebî.⁶³

İngiltere Seyahati

İngiltere'ye gitmek Kahire gibi büyük şehirlerde iskân eden kimseler için sıradan bir yolculuk olsa da Diyây gibi küçük bir Mısır köyünden böyle bir yolculuk yapmak sıradışı bir olaydı. O, İngiltere yolculuğuna çıkacağı zamanı şöyle anlatmıştır:

İngiltere'ye gitmem kesinleşince, kendi köyüm ve civar köyler bunu kutlamaya başladılar. Yolculuk gününe kadar beş gün boyunca tatlılar dağıttılar, çay ve kahve ikramları yaptılar. Yolculuk için beni uğurlamaya binlerce kişi geldi. Bakın yüzlerce demiyorum. Beni gemiye kadar uğurlamak istediler ancak ben, onlara bunun kendilerine zahmet olacağını söyleyip kabul etmedim. Buna rağmen benim köyümden ve civar köylerden ileri gelenler de dâhil elli kişi beni Port Saîd'e kadar

⁶¹ el-Kâdî, *Kemâl Bısr: mesîra ve târih*, 27.

⁶² el-Kâdî, *Kemâl Bısr: mesîra ve târih*, 28; Nezâl, "el-Mustalahu'l-lisân 'inde Kemâl Bısr", 401.

⁶³ el-Kâdî, *Kemâl Bısr: mesîra ve târih*, 29.

uğurladılar. Başta köyüm Diyây olmak üzere Tanta, Kahire ve Port Saîd'den kaç kişinin bizi uğurladığını varın siz düşünün.⁶⁴

Kemâl Bîşr, İngiltere yolculuğu sırasında başından geçen şu ilginç olayı anlatmıştır:

Taşıdığım bu çantanın başıma bela olacağını İngiltere Southampton İstasyonu'na gelene kadar anlayamamıştım. Dâru'l-'Ulûm'dan mantık hocam 'Abdülazîz 'Abdumecîd bana demişti ki: "Evladım orada insanlar savaştan yeni çıktılar. Onlara hediye götürürsen sevinirler." Dedim ki: Ne önerirsiniz? Dedi ki "biraz pirinç ve kuru fasülye". Bunu duyunca annemden bunları İskenderiye'ye göndermesini istedim. Sonra bir dostumdan, iki çanta satın almasını istedim ve birinin tamamına pirinç ve fasülye doldurdum. Yolculuğun ilk zamanlarında hiçbir sıkıntı duymadım çünkü çantaları hamallar sırayla taşıyorlardı. Ta ki Southampton'a ulaştığımızda fark ettim ki yeryüzünde hiçbir bir insan bu çantayı taşıyamaz. Hayret içindeydim. Durumu bir İngiliz hanımefendi fark etti ve içinde elbiselerimin olduğu küçük çantayı taşımak istedi. Büyük çanta bendeydi. Trene kadar ancak sürükleyerek götürebildim. Fakat onu nasıl trene koyacaktım? Bu arada tren de kalkmak üzereydi ki arkadaşımla 'Abdumun'im es-Sâvî şöyle seslendi: "Kemâl! çantayı eğ de beraber tutalım." Sonunda çanta ile vagona girdik. Londra'ya ulaştık ve bazı arkadaşlar bizi karşıladı. Birkaç gün orada kaldıktan sonra kaydolmak için konsolosluga gittim.⁶⁵

İngilizce Öğrenimi

Bîşr, İngilizce öğrenmek için birkaç yere başvurursa da istediği eğitimi alamadı. Neticede Guilford bölgesinde bulunan yabancılar için İngilizce eğitimi veren bir çiftin yanına gitti. O, burayı şöyle anlatmıştır:

Beni Guilford İstasyonu'nda eşiyile beraber bir hanımefendi karşıladı. Yanlarında hayatımın en mutlu dokuz ayını geçirdim. Guilford'ta İngilizceyi kitaplardan değil bilakis hocanın belirlediği program uyarınca "Dinle! Dinlet!" yöntemi ile konuşur hale geldim. Ayrıca bu çift dil öğrenimimde de rol oynadılar. Şöyleki o beyfendi, kilisede enstrüman çalıyordu. Biz de biri Çin Hintlilerinden diğeri de Belçikalı olan iki dostumla pazar günleri ona eşlik ediyorduk. Onunla kiliseye gidiyor ve bu müziği dinliyorduk. Kim bilir kaç kez dinlediğim musiki ve ince ölçülü, uyumlu sesler ile gözyaşı dökmüşümdür. Hatta o zamanlar kendime şöyle diyordum: Bizim de meydanlarda topluca dinlediğimiz şarkılarımız olmalı. Çünkü topluca dinlenen müzik, zihin ve fikir birliği anlamında son derece önemlidir. Dokuz aylık bu süreyi doldurduktan sonra Londra'ya döndüm. Beni Dr. Temmâm Hassân karşıladı. Böylece tamamlanması tam yedi sene sürecek mastır ve doktora eğitiminim başladı.⁶⁶

⁶⁴ el-Kâdî, *Kemâl Bîşr: mesîra ve târih*, 30.

⁶⁵ el-Kâdî, *Kemâl Bîşr: mesîra ve târih*, 31.

⁶⁶ el-Kâdî, *Kemâl Bîşr: mesîra ve târih*, 32.

Kemâl Bişr, döneminin en büyük dil araştırmacılarından biri olan John Rupert Firth⁶⁷'den dersler aldı ve kendisinden çok etkilendi. O, Firth'i şöyle anlatmıştır:

İngiltere yolculuğu süresince büyük dil bilimci olan Firth'den dersler aldım. Firth, yüksek lisans ve doktora eğitimi veriyordu. İngiliz veya yabancı hiçbir öğrencisine farklı muamelede bulunmazdı. Yüksek lisans süresince gün boyunca hazırlıklarımızı düzenli bir şekilde sunardık. Bu yüzden ben, Mısır Hükümeti'ne şu öneride bulundum: Sadece doktora öğrencisinden sunum yapmalarını istemek doğru olmaz. Araştırmalarını, onlardan yüksek lisans döneminde sunmalarını istememiz gerekir. Çünkü yüksek lisans öğrencisi ilmi tartışmalar, incelemeler ve diyaloglarla kimi zaman başarıyla, kimi zaman da başarısızlıkla, tecrübe edine edine araştırmacı olur. Doktora öğrencisi ise kütüphaneye gider ve çalışır. Defalarca kez belirttim: Arkadaşlar! Doktoradan önce yüksek lisans aşamasında yapın araştırmalarınızı. Bu çok önemlidir. Çünkü öğrenci burada sosyal ve ilmi bir tutum edinir, diyalog yapar, tartışır, özgüven sahibi olur, kaynaklara vakıf olur. Bunlar onun için gerçekten çok önemli tecrübeler, uzmanlık ve deneyim sağlar. Araştırma, insanı iki ana eksene yönlendirir: Bunlardan biri, düzenli sunum yapabilmektir. Hocamız Firth, her çarşamba iki saat boyunca bize sunum yaptırırdı. Bu sunumlar bittiğinde ise her birimizi uzmanlık ve ilmi birikimine göre gruplara ayırırdı. Bir grup asistanla, diğer grup hocalarla bir araya gelirdi. Bu taksimattan sonra o, semineri yöneten kişi olurdu. Şimdilerde araştırma salonu olarak adlandırılan yerlerde yanımıza oturur, her birimize herhangi bir günde belli bir saatte, topluluk önünde tartışabilmemiz için konuyu açıkça tekrar ettirirdi. O, bu şekilde bizi eğitiyor, İngilizce öğretiyor, dilsel veya dil dışı düşünme melekesi kazandırıyor. İngilizceyi böylece ciddiye almıştım. Öyle ki yüksek lisans için evraklarımı sunduğum eğitim heyetinden bir hoca bana şöyle dedi: "İngilizcen gerçekten çok iyi. Arapçan da çok iyidir." Ben de "elbette." dedim. Şöyle devam etti: "Bu benim şahsi kanaatimdir: Kimin ana dili iyi seviyedeyse yabancı dili (o seviyede) iyidir." Ben bu sözü hiç unutmam. Bu yüzden yabancı dil öğrenen gençlere devamlı bunu söyledim: Yabancı dil öğrenmeden önce Arapçayı iyi biçimde öğrenmeniz gerekir. Çünkü insandaki dil öğrenme melekesi temel kurallarda benzerdir.⁶⁸

1.9. İngiltere'den ve Ardından Arap Kültürüne Dönüş

Kemâl Bişr, Kahire Üniversitesi Dâru'l-'Ulûm Fakültesi Sami ve Doğu Dilleri İnceleme Bölümü'nde eğitim vermek üzere İngiltere'den 1956 yılında döndü. Yurt dışında ilmi araştırmalar yaparak dönen herkeste o zaman, batı ilimlerine hayranlık ve Arap kültürü unsurlarını küçümseme hâkimdi. Bişr, Mısır'a döndüğünde yüksek lisans ve doktorasını tamamlamış, ayrıca da Firth'ten ders almış haliyle oldukça ileri bir durumdaydı. Abdurrahman Eyyûb de dönenlerdendi. Bişr ve Eyyûb, Dâru'l-'Ulûm salonlarında

⁶⁷ Londra Üniversitesi'nde 20 yılı aşkın süre akademisyenlik yapan Firth (ö. 1960), bir nesil dil bilimciyi etkiledi, yetiştirdi. Fikirlerinin çağdaşlar arasındaki popülerliği, dil bilimin 'Londra Okulu' olarak bilinen meşhur okulu doğurdu. Anadili İngilizce olmayan bazı öğrenciler de onunla çalıştı. Öğrencileri arasında Arap dil bilimcilerden; İbrahim Enîs, Temmâm Hassân ve Kemâl Bişr sayılabilir.

⁶⁸ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târîh*, 34.

Ezherli bazı hocalarla ilmi münazaralar yaparlardı. Bu münazaraların çoğu Dâru'l-'Ulûm tarafının galibiyetiyle biterdi. Öğrenciler de Bişr ve Eyyûb'u omuzlarına alır, Ezher hocalarına karşı zaferlerinden dolayı Dâru'l-'Ulûm bölgesi ve çevresindeki caddelerde sevinçle taşırıldılar.⁶⁹

Fakültede Bişr ile 'Ali en-Necdî Nâsîf aynı odadaydı. en-Necdî, Bişr'in rehberlik ettiği grup ile Ezherliler arasında olup bitenleri görüyordu. Belki de Bişr ve Eyyûb'un Arap dil bilimcilere karşı önyargılı olduklarını düşündüğünden bir gün Bişr ile arasında şöyle bir diyalog geçti:

Kemâl! Sen asil bir ailedensin. Seni çoğu zaman Arap dil âlimlerini ve kitaplarını küçümsediğini görüyorum. İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*⁷⁰ kitabını okudun mu? Bişr şöyle cevap verdi: Onu İngiltereye gitmeden önce soluk bir nüshasından okumuştum. en-Necdî şöyle devam etti: "O kitab, Muhammed 'Ali en-Neccâr tarafından yeni baskı ile yayımlandı. Onu iyice okuyup anlarsan ne güzel olurdu."⁷¹

Bişr, en-Necdî'nin bu tavsiyesi üzerine bir öğrencisinden kitabın yeni baskısını istedi. Öğrencisi Muhammed İbrahim İbade üç cilt halindeki kitabı tek nüsha olarak hazırlattı ve ciltletip Bişr'e hediye etti. O, *el-Hasâis*'i şöyle anlatmıştır:

Kendimi tamamen bu kitaba verdim ve her satırını tarafsızca okudum ve eşsiz bir dil dehâsı gördüm. O andan itibaren bize büyük fotoğrafı gösterecek olan bu gibi dehaları anlamak için asil Arap kültürümüze döndüm. Bizi kültürümüze (bu kültürü hakkıyla anlamaya), modern dil teorileri, temel yöntemler, vs. ulaştıracaktır.⁷²

Bişr ve Dil Toplulukları

Mısır'da liyakatlı dil topluluklarının ortaya çıkmasında Bişr'in önemli payı vardır. O, Arap Dili Cemiyeti'nin kurucu üyelerinden biriydi. Ayrıca Arap Dilini Koruma Heyeti'nin de başkanıydı. Bu cemiyetlerin kapıları halkın her kesimine tamamen açıktı.⁷³ Bişr'in Arap diline yönelik çabalarını anlamak için onun şu sözüne bakmak gerekir:

⁶⁹ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 34.

⁷⁰ İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) Arap dilinin usul ve felsefesine dair eseridir. Alanında yazılmış ilk ve en önemli eserlerden biridir. bk. Mehmet Yavuz, "el-Hasâis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/275-276.

⁷¹ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 36.

⁷² el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 37.

⁷³ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 37.

Dil, gelişim bakımından canlı bir organizma gibidir. Bu sebeple bir dile yapılabilecek en büyük iyilik, o dilin sahiplerinin dillerine sahip çıkarak onu yaşatmalarıdır. Aynı şekilde, bir dile yapılabilecek en büyük kötülük ise o dilin sahiplerinin dillerine sahip çıkmayıp onu güzelce yansıtamamalarıdır. Arap dilinin sahipleri, bu dili terk ettiler (öğrenmiyorlar), yalnız bıraktılar. Böylece Arap dili durakladı, geriledi ve çağına ayak uyduramadı.⁷⁴

Dili böyle tanımlayan Bîşr, hayatını Arapçanın öğrenimine ve gelişmesine adanmıştır. O, Arap dilinin gelişmesinin temelini evde, sokakta veya işte, hâsılı nerede olursa olsun, halk veya akademisyen kim olursa olsun, tüm Arap toplumunun her birinin eliyle olacağını düşünüyordu. Bu açıdan herkesin elini taşın altına koyması gerektiğini ifade etmiştir.⁷⁵

Kemâl Bîşr, sadece dil cemiyetlerine katkıda bulunmadı. O, dil bilimci olduğu gibi insan ilişkilerinin de hocasıydı. Etrafındaki kişilerce sevilen biriydi. Muhtaç kimseler için oluşturulan topluluğun onursal başkanı seçilmesi, bunun açık bir göstergesidir.⁷⁶

1.10. Bîşr'in Öğrencileri ile Münasebeti

Kemâl Bîşr, 1956 yılında Londra'dan döndüğünde Dâru'l-'Ulûm Fakültesi'nde ders vermeye başladı. 50 yıl boyunca fakülteye giren binlerce öğrenci ondan ders aldı. O andan vefatına yakın döneme kadar aynı fakültenin yükseköğretiminde ders vermeye devam etti. Fakültede Mısırlı öğrencilere ek olarak gerek lisans gerek yüksek lisans gerekse doktora aşamasında ondan ders alan diğer Arap ülkelerinden çok sayıda öğrenci oldu.

Bîşr'in pek çok öğrencisi Dâru'l-'Ulûm Fakültesinde, Mısır'ın diğer üniversitelerinde ve başka pek çok Arap üniversitelerinde hoca oldular. O, hocaların hocasıydı. Ayrıca öğrencilerinden Dâru'l-'Ulûm Fakültesi'nde ve Mısır'ın başka diğer fakültelerinde dekanlık yapanlar da olmuştur. Bîşr de, 1973 ila 1975 yılları arasında Dâru'l-'Ulûm Fakültesi'nde dekanlık da yapmıştır.⁷⁷

⁷⁴ İbrahim Ebû Tâlib, “Şeyhu'l-lügaviyyine'l-'Arab”, *Mecelletü Eklâm 'Arabîyye* 27 (Ocak 2019), 9.

⁷⁵ el-Kâdî, *Kemâl Bîşr: mesîra ve târih*, 37.

⁷⁶ el-Kâdî, *Kemâl Bîşr: mesîra ve târih*, 37.

⁷⁷ el-Kâdî, *Kemâl Bîşr: mesîra ve târih*, 39.

Biyografisini yazmak üzere 2005 yılında epey bir süre yanında bulunan araştırmacı yazar Muhammed Mahmûd el-Kâdî, onun öğrencileri ile münasebetini şöyle anlatmıştır:

Kemâl Bîşr, kendisinden ders alan öğrencilerin her birinin veya yanında bir kez olsun dahi oturan kimselerin isimlerini hatırladıkça anardı. Kalpten sevdiği bir şey vardı ki o da öğrencileriydi. Ayrıca onun en mutlu olduğu an öğrencilerinin arasında oturup onlarla bir konu etrafında sohbet etmesi, onlara bazı ilmi konuları açıklamasıydı. Beni her ders yılının son gününe kadar, onlarla beraber olduğum süre boyunca her zaman odasına kabul ederdi. Nitekim çok sayıda öğrencisi hocaları Bîşr ile geçen günlerinin anısına, kendisiyle görüşmek veya hocalarıyla fotoğraf çekilmek için fotoğraf makinalarıyla Dâru'l-'Ulûm'a çokça gelirlerdi. Hiçbir gün ondan böyle bir talepte bulunup red edildiğini görmedim. Ne zaman öğrencileri etrafında toplansa onu hep mutlu görürdüm. Bu görüşmelerin sonunda tatlı espirilerden de geri durmazdı.⁷⁸

Öğrencilerinden İbrahim Ebû Talib şiirlerini fırsat buldukça hocası Bîşr'e sunduğunu ifade etmiştir. Bîşr'e ithafen yazmış olduğu bir şiirini aktarmakta fayda olduğu kanaatindeyiz:

فَكَمَّالٌ بِعَلْمِهِ
فَاحٌ فِي الْأَرْضِ كَالشَّدَا
إِنْ تَكُنْ قَدْ جَهَلْتَهُ
سَلْ عَنِ الْبِشْرِ ذَا وَذَا
يَعْرِفُ الْعِلْمُ فَضْلَهُ
بِاجْتِهَادٍ تَعَوَّذَا
نِصْفُ قَرْنٍ وَتَيْفٍ
وَهُوَ يُعْطِي، وَكَمْ غَدَا!
صَارَ فِي الْعِلْمِ حُجَّةً
لِلْخَلَافَاتِ نَابِذَا
مَجْمَعُ الْعَرَبِ شَاهِدٌ
أَنَّ فِرْسَانَهُ إِذَا
قَالَ بِشْرٌ: مَقُولَةٌ
أَصْبَحَ الْكُلُّ أَخْذَا
ابْنِ جَنِيِّ عَصْرِهِ
مَنْ عَلَى نَهْجِهِ حَذَا
حَازَ فِي الْمَجْدِ رُتْبَةً
هَكَذَا الْعِلْمُ هَكَذَا
إِنَّمَا كُلُّ عَالِمٍ
لَيْسَ يَنْجُو مِنَ الْأَذَى...⁷⁹

⁷⁸ el-Kâdî, *Kemâl Bîşr: mesîra ve târih*, 40.

⁷⁹ Ebû Tâlib, “Şeyhu'l-lügaviyyîne'l-'Arab”, 9.

Kemâl, ilmiyle (ilmiyle kâmindir),
Güzel koku gibi yeryüzünde yayıldı.

Onu tanıımıyorsan,

Ona buna Bişr'i sor!

İlim, onun üstünlüğünü tanır.

Çabasıyla korunmuştur.

Yarım asrı aşkın süredir,

(İlim) Vermektedir, (ilmiyle) nicesini beslemiştir.

İlimde hüccet olmuştur.

İhtilafları terk etmiştir.

“Arap (dil) kurumları” şahittir ki:

Onun süvarileri (öğrencileri)

Bişr bir söz söylediği zaman,

Hepsi onu kabul eder.

Asrının İbn Cinnî'sidir!

Onun yolunu izleyen,

Müşerref olur!

İlim böyledir böyle!

Hiçbir âlim eziyetten kurtulmaz (Eleştirilmeyen âlim yoktur).

Akademisyen öğrencileri haricinde Bişr'den ders alan ve üniversite dışında çeşitli alanlarda çalışan çok sayıda öğrencisi de vardı. Bunlardan en önemli kesim, Mısır ve bazı Arap ülkelerinin televizyon veya radyo yayınlarında çalışan kimselerdir. Bişr, üniversite dersleri dışında dört yıl boyunca Mısır'da radyo yayını ile ilgili dersler verdi. Ayrıca Bişr, bazı Arap ülkelerinde yayıncılar için uygulama kursları düzenledi.

Takriben 1978 ila 1995 yılları arasında bir televizyon kanalında⁸⁰ yayıncılar için Arap dili dersleri verdi.⁸¹

Kemâl Bişr'in hayatı, kendi ağzından şöyle özetlenebilir:

Ben yarı çiftçi, yarı akademisyen biriyim. Çiftçilerden asaleti, akademisyenlerden ise doğruluğu ve disiplini öğrendim. İlmi kültürümü şöyle tasvir edebilirim: Allah bana değerli kültürler ile teması nasip etti ki bunlar: Asil köy kültürü, derin Arap dini kültürü, ağır ve parlak Dâru'l-'Ulûm kültürü ve sonra ise uzmanlık ve özgür düşüncede üstün bir yere sahip yabancı kültür. Bunlar beni buralara getirdi elhamdulillah.⁸²

1.11. Vefatı

Kemâl Muhammed 'Ali Bişr, 7 Ağustos 2015 Cuma günü, 94 yaşında hayatını kaybetti.⁸³ Ardında binlerce öğrenci, onlarca eser bıraktı.

Öğrencilerinden İbrahim Ebû Tâlib, ölümünden sonra Bişr'e ithafen şu şiiri yazmıştır:

الشيخ
أصواته في ثنايا اللسان
وفي كلِّ قلبٍ جرى بالبديع البيانُ
هو الشيخُ
أفاقه رَحبة
وطلابه في المَدَى يشهدون
وأثاره في معالي الدروس
هي الضاد تنعمُ بالمعجزات
ويورقُ فيها ربيع الحياة
وقد أشرقتُ في النفوس
وميلادها
كلُّما عاد ميلاد أبنائها
ويولدُ من نبضها عالمٌ
يسير
على نهج من قد مضى
وأخلص في قولها
والفعال
وخلدُها في مرآيا الوجود
سلام على شيخنا

⁸⁰ Ebû Dabî Tv (أبو ظبي).

⁸¹ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 42

⁸² el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 42.

⁸³ Muhammed Hâfîz, “Vefâtü'l-'âlimi'l-lügaviyyi'l-kebîr Kemâl Bişr”, *Sahîfetü 'l-Bevvâbe* (07.08.2015).

O üstad ki;
Sesi dillerde,
Ve bütün kalplerde (sesi) eşsiz bir izah gibi akar.
O üstad ki;
Ufku geniş,
Ve öğrencileri her an (buna) şahittirler.
Şerefli ilim alanında onun eserleri,
O Arapça ki mucizelere sahiptir.
Hayatın baharı Arapçada yeşerir.
Ruhlarda güneş (gibi) doğdu.
Onun doğumu,
Her bir evladıyla (öğrencileri) yeniden doğar.
Onun meyvesiyle âlim(ler) doğar,
Yürür,
Geçip gidenlerin yolu üzere.
Sözlerinde samimidir.
Ve eylemleri,
Ve onu varlık aynasında sonsuzlaştırdı.
Selam olsun hocamıza!
Doğduğu gün,
Selam olsun hocamıza!
Sonsuzlukta...

---

⁸⁴ Ebû Tâlib, “Şeyhu'l-lügaviyyîne'l-'Arab”, 9.

Kemâl Bişr, hayatının neredeyse tamamını Arap dili sahasına ait inceleme ve araştırmalar ile geçirdi. Son yüzyılda Bişr'in Arap dili alandaki gayretini geçen çok az sayıda insan görüyoruz. Bişr ve Arap dili arasındaki bu güçlü bağı, bazı deyişleri daha bir kuvvetle vurgular. Bu da uzun yılların tecrübesi olarak ifade edilebilir. Kulağa hoş gelen Arapça birkaç deyişi şöyledir:

اللُّغَةُ بَيْنَ الطَّبَعِ وَالصُّنْعِ.⁸⁵

اللُّغَةُ الْعَرَبِيَّةُ مُوَحَّدَةٌ مُوَحَّدَةٌ.⁸⁶

ليس النحوُ الإعرابُ وليس الإعرابُ النحوُ.⁸⁷

اِكْتِسَابُ اللُّغَةِ يَتَلَخَّصُ فِي قَوْلِنَا: اِسْمَعُ وَاسْمَعُ.^{88, 89}

Bişr'in dile hâkimiyeti eserlerindeki üsluba da yansımıştır. Eserlerini inceleyen ve yorumda bulunan pek çok araştırmacı bunu dile getirmiştir.

2. KEMÂL BİŞR'İN İLMİ VE KÜLTÜREL HAYATI

2.1. Akademik Eğitim Durumu

- Kahire Üniversitesi Dâru'l-'Ulûm Fakültesi lisans mezuniyeti (1946)
- Mısır Eğitim Bakanlığı'na bağlı Öğretmenlik Meslek Yüksek Okulu formasyon belgesi (1948)
- Karşılaştırmalı dil bilimi alanında yüksek lisans Londra Üniversitesi (1953)
- Dil ve ses bilimlerinde doktora Londra Üniversitesi (1956)

2.2. Üstlendiği Görevler

2.2.1. Atanmaları

- Mısır Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak öğretmenlik hizmeti (1948 Ekiminden 1949 yılına kadar)

⁸⁵ Dilin bir kısmı doğuştandır, bir kısmı sonradan kazanılır.

⁸⁶ Arap Dili birdir ve birleştiricidir.

⁸⁷ Nahiv, i'râb demek olmadığı gibi i'râb da nahiv değildir.

⁸⁸ Dil öğrenmenin formülü şu sözümüzle özetlenir: "Dinle ve dinlet!"

⁸⁹ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 43.

- Dâru'l-'Ulûm Fakültesi dil bilimleri bölümünde akademisyenlik (Londra dönüşü 1956'dan 1962'ye kadar)
- Aynı fakültede asistanlık 1962
- Profesörlük ünvanı Mayıs 1970
- Sami ve Doğu Dilleri Araştırma bölüm başkanlığı (1969'dan Eylül 1987'ye kadar)
- Dâru'l-'Ulûm Fakültesi'inde dekan yardımcılığı (1973)
- Dâru'l-'Ulûm Fakültesi dekanlığı (1973'ten 1975'e kadar)
- Fakülteye bağlı profesörlük (1 Eylül 1987'den Temmuz 2000'e kadar)
- Üniversite dışında profesörlük (2000'den vefatına kadar)

2.2.2. Akademik Faaliyetleri

- İlmi yazışmaları ve katılmış olduğu eğitim faaliyetleri (Dâru'l-'Ulûm Fakültesi yıllarında kesintiye uğrayan dönemler ve Suudi Arabistan Üniversitelerindeki üç yıllık dönemi hariç bulunduğu ilmi yazışmalar)
- Mısır'da pek çok üniversite başta olmak üzere, Körfez Ülkeleri ve diğer pek çok Arap ülkeleri üniversitelerinde yüksek lisans ve doktora jüri görevleri.
- Mısır ve diğer Arap üniversitelerinde katıldığı eğitimleri ve kazandığı tecrübeleri şöyledir:

✓ Mısır'da

- Edebiyat Fakültesi – Kahire Üniversitesi
- Basın Fakültesi – Kahire Üniversitesi
- Çocuk Gelişimi Fakültesi – 'Ayn-ı Şems Üniversitesi
- Arapça İnceleme ve Araştırma Enstitüsü
- Drama Sanatları Enstitüsü- Sanat Akademisi
- Afrikalılar ile ilgili İnceleme ve Araştırma Enstitüsü – Kahire Üniversitesi

✓ Arap ülkelerde

- Suudi üniversitelerinde – konferans ve seminer şeklinde katılımı – Riyad ve İmam Muhammed bin Suud üniversiteleri
- Katar'da Eğitim Fakültesi

- Katar’da Zerafet ve Sosyoloji fakültelerinde
- Birleşik Arap Emirlikleri üniversitelerinde – edebiyat fakültelerinde
- Kuveyt üniversiteleri – edebiyat fakültelerinde

2.3. İلمي Heyetlerdeki Görevleri

Kemâl Bışır, ilmi temsilciliklerde çok özel ve önemli bir konuma sahipti. Bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

- Kahire Arap Dili Toplulukları genel başkanlığı
- Arap Dili Toplulukları Birliği genel başkanı
- Kahire’de Arap Dili Topluluğu başkan temsililiği
- Milli Eğitim Meclisi’nde üyelik
- Milli Kültür Meclisi’nde üyelik
- Kültür Şubesi’ne⁹⁰ üyelik
- Ezher Eğitim Komisyonu’nda üyelik
- Mısır İlimleri Topluluğu’nda üyelik
- Eğitim ve öğretim başkanlığına bağlı Arap Dili Yöntemlerini Geliştirme Komisyonu’nda üyelik

2.4. Kültürel Faaliyetleri

Bışır’ın gerek Mısır gerekse diğer Arap ülkelerinde katılmış olduğu faaliyetler pek çoktur. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

- Çeşitli zamanlarda Arap ülkeleri veya dışında eğitim ve kültür sempozyumlarına katılımı.
- Riyad Üniversitesi⁹¹ tarafından oluşturulan “Dil Terimleri Sözlüğü”ne gerek maddeler hazırlama gerek bu sözlüğün son tetkikleri komisyonuna katılımı.
- Yazmış olduğu onlarca dil bilimi ve kültür makaleleri. Bu makaleler çeşitli Arap dergilerinde yayınlandı.

⁹⁰ şu anki adıyla Millet Meclisi.

⁹¹ جامعة رياض العلم Suudi Arabistan’da bulunmaktadır.

- Mısır, Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Irak ve Umman’da katıldığı yüzlerce radyo ve televizyon yayınları.
- Mısır, Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Irak, Tunus, Katar gazetelerinde dil ve kültür alanında onlarca gazete yazısı.
- Mısır, Suudi Arabistan, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri’nde yayınlanan Arapça eğitim kurslarına katılımı.
- “Lügatü’ş-Şa‘b”⁹² adıyla yayımlanan özel yayın programında yıllarca ilim maddesini sunma.

2.5. Hakkında Yapılan Araştırmalar

2005 yılında araştırmacı ve akademisyen Muhammed Mahmûd el-Kâdî, Bişr’in yanında haftalarca kalarak hayatını ve eserlerini konu edinen “Kemâl Bişr: Mesîra ve Târîh” isimli 168 sayfalık bir kitap kaleme aldı.⁹³

Araştırmacı ve Akademisyen Ramazân es-Seyyid Ramazân Mansûr, 2002 yılında Ezher Üniversitesi’ne bağlı Zekâzîk Arap Dili Fakültesi, Dil Usûlü Bölümüne Kemâl Bişr’in dil bilimci yönünü ele alan “Kemâl Bişr Lügavîyyen” başlıklı bir yüksek lisans tezi sundu. Tezinde Bişr’in eserlerini, makalelerini, katılmış olduğu sempozyum vs. sunan araştırmacının tezi takdir derecesiyle kabul edilmiştir.⁹⁴

2012 yılında Mûte Üniversitesi⁹⁵ Arap Dili Bölümü’ne Bedr Sened es-Semîhiyyîn tarafından “Cühûdü Kemâl Bişr fi’d-Dersi’l-Lügaviyyi’l-Hadîs” başlıklı bir yüksek lisans tezi sunuldu. Tez oy birliğiyle kabul edilmiştir.⁹⁶

2012-2013 eğitim döneminde, Vefa el-Ehdarî tarafından, Kâsidî Mirbâh Üniversitesi⁹⁷’nin Edebiyat ve Dil Fakültesi, Dil ve Arap Edebiyatı Bölümü’ne “el-

⁹² Halk dili.

⁹³ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târîh*.

⁹⁴ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târîh*, 48.

⁹⁵ جامعة مؤتة Ürdün’de bulunmaktadır.

⁹⁶ Bedr Sened es-Semîhiyyîn, *Cühûdü Kemâl Bişr fi’d-dersi’l-lügaviyyi’l-hadîs* (Ürdün: Câmi‘atü Mu’ta, el-Lüga ve’n-Nahv, Yüksek Lisans Tezi, 2012).

⁹⁷ جامعة قاصدي مباح Cezayir’de bulunmaktadır.

Fikru's-Savtiyyü'l-Vazîfi beyne Kemâl Bişr ve Medraseti Prag" başlıklı bir yüksek lisans tezi sunuldu.⁹⁸

2018 yılında, ez-Zeytûne⁹⁹ Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arap Dili Bölümü'nde akademisyen olan Nibâl Nebîl Nizâl, Mecelletü'l-'ulûmi'l-insâniyye dergisine "el-Mustalahu'l-Lisân 'inde Kemâl Bişr" başlıklı bir makale sundu.¹⁰⁰

2.6. Aldığı Ödüller

Gerek Mısır gerek diğer Arap Ülkelerinde katılmış olduğu ilmi, kültürel sempozyum ve eğitimlerden aldığı sayısız belgeler dışında, almış olduğu resmi ödülleri şöyledir:

- Dil araştırmaları alanında 1987'de Saddam ödülü.
- Mısır Arap Cumhuriyeti İlim ve Sanat Ödülleri'nde ikincilik nişanesi.
- Mısır Arap Cumhuriyeti İlim ve Sanat Ödülleri'nde birincilik nişanesi.
- Mısır Arap Cumhuriyeti Devlet Takdir Ödülü 1991.¹⁰¹

⁹⁸ Vefâ el-Ehdarî, *el-Fikru's-Savtiyyü'l-Vazîfi beyne Kemâl Bişr ve Medraseti Prag* (Cezayir: Câmi'atü Kâsidi Mirbâh, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Lügât, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

⁹⁹ جامعة الزيتونة الأردنية Ürdün'de bulunmaktadır.

¹⁰⁰ Nezâl, "el-Mustalahu'l-lisân 'inde Kemâl Bişr".

¹⁰¹ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 44-48.

İKİNCİ BÖLÜM

ESERLERİ

1.1. Kitapları

Kemâl Bişr'in yayımlanmış olan kitapları şunlardır:

- 'İlmü'l-Asvât	علم الأصوات
- Fennü'l-Kelâm	فن الكلام
- Dirâsât fî 'İlmi'l-Lüga	دراسات في علم اللغة
- Devrü'l-Kelime fi'l-Lüga ¹⁰²	دور الكلمة في اللغة
- 'İlmü'l-Lügati'l-İctimâ'î	علم اللغة الاجتماعي
- Safahât min Kitâbi'l-Lüga	صفحات من كتاب اللغة
- el-Lügatü'l-'Arabiyye beyne'l-Vehm ve Sûi'l-Fehm	اللغة العربية بين الوهم و سوء الفهم
- Hâtirât Mu'telifât fi'l-Lüga ve's-Sekâfe.	خاطرات مؤتلفات في اللغة والثقافة
- el-Esvâtü'l-'Arabiyye.	الأصوات العربية
- Mecme'ıyyât.	مجموعات
- Kadâyâ Lügaviyye.	قضايا لغوية
- et-Tefkîrü'l-Lügavî beyne'l-Kadîm ve'l-Cedîd.	التفكير اللغوي بين القديم والجديد
- İzâ'ıyyât Lügaviyye.	إذاعات لغوية
- Dirâsât fî 'ilmi'l-Ma'nâ (es-Sîmantîk).	دراسات في علم المعنى (السيمانتيك)
- Kutûf min Ezâhîri'l-Lüga.	قطوف من أزهير اللغة
- İzâ'ıyyât fi'l-Lüga ve'l-Edeb.	إذاعات في اللغة و الادب
- Menhec fi't-Tetavvuri'l-Lüga fî Davî 'İlmi'l-Lügati't-Tarîhî.	منهج في التطور اللغوي في ضوء علم اللغة التاريخي
- fî'l-Lügati'l-'Arabiyye ve Müşkilâtihâ .	في اللغة العربية و مشكلاتها

¹⁰² Bişr'in bu eseri, Stephan Ullman'a ait Words & Their Use adlı eserin tercümesidir.

Bişr'in kitaplarının bazısının muhtevaları şu şekildedir:

1.1.1. 'İlmü'l-Asvât

Bişr'in en bilinen eseridir.¹⁰³ Ses bilimi alanında yayımlanmış önde gelen Arapça kitaplardan biri olarak görülür. Kitap, dört kısımdan oluşur.

1. Bölüm: Ses Bilimi ve Bölümleri

Bu bölümü altı alt başlığa ayırır:

1.1. Ses Bilimi ve Çeşitli Açılardan Tasnifi

Müellif bu kısımda aytıntıya girmeden ses bilimini açıklar. Sesi, anlamlı bir konuşmaya dönünceye kadar konuşma organlarından çıkışını ele alması; sesi, duyulan somut bir olgu olması bakımından ele alması veya sesi araştırmalara konu etmesi gibi çeşitli açılardan ses bilimini tanımlar ve tasnif eder.

Dilden çıkan sesin iki yönü vardır: Somut ve işlevsel yön. Sesin bu ikinci yönü için farklı isimlendirmeler de vardır: Ses bilimi veya fonetik. Bu ikinci yönü fonoloji olarak da isimlendiren dil bilimciler olmuştur.

Bazı dil araştırmacıları ses bilimini, özel ve genel ses bilimi olarak da tasnif etmişlerdir. Sesi farklı açılardan ele alırlarına göre daha başka isimlendirmeler de görürüz. Bunlardan bazıları: Ses bilimi tarihi, karşılaştırmalı sesler bilimi, vb.

1.2. Fonetik ve Fonoloji Kavramlarının Tahlili

Bu iki kelimenin ortaya çıkması ve ses biliminde beraber çokça kullanılması, iki kelimenin birbiriyle bağlantısı, araştırmacıları farklı sınıflandırmalara sevk etmiştir.

Bazı dil araştırmacıları fonetik kavramını, herhangi belli bir dilin seslerinin inceleme alanı olarak görmüştür. Bazı dil araştırmacıları ise bu kavramı herhangi bir dilin konuşma seslerini ele aldığını; fonoloji kavramının ise belli bir dilin konuşulan seslerini konu edindiğini iddia etmişlerdir. Dolayısıyla fonetik somut olarak konuşma seslerini

---

¹⁰³ Kemâl Bişr, *'İlmü'l-asvât* (Kahire: Dâru Garîb, 2000).

konu edinirken fonoloji ise bu sesin belli dildeki işlevini ele almaktadır. Bu görüşte olanlar dil (langue) ile konuşma (parole) kavramlarını birbirinde ayıran Ferdinand de Saussure'nin ilkelerini benimsemişlerdir.

Başka bir grup bu kavramları kullandıkları alan bakımından sınıflandırmıştır. Ancak daha çok kabul gören görüş -ki Bısr de bu görüşü benimser- bu kavramlar arasında farklar olsa da, her iki kavram da dil seslerini konu edinirler. Bu iki kavram eş anlamlıdır ve tamamen farklı alanlara ayrılmaları söz konusu değildir. Fonetik kavramı fonoloji kavramına ulaşmak için bir adımdır. Fonetik ham bir madde, fonoloji ise bu maddeyi işleme tabi tutan, bu maddeyi kaide ve külli kurallara bağlayan alan olarak ifade edilir.¹⁰⁴

1.3. Konuşma Sesleri

Bu bölümde müellif “konuşma sesleri” (الصوت اللغوي) kavramının anlamını belirlemeye çalışır. Daha sonra Arap dil araştırmacılarının bu kavrama dair görüşlerini aktarır.

1.4. Seslerin Sınıflandırılması

Bu bölümde müellif, dilden çıkan seslerin ince ayrıntılarıyla beraber dil araştırmacılarınca farklı tasniflere tabi tutulmasından bahseder. Arap dilinde de çeşitli tasniflerden bahsederek bu konuda varolan bazı tartışmalara değinir.

1.5. Sessiz (ünsüz) Harfler

Bu bölümde yazar, sessiz harfleri çeşitli gruplara ayırır. Sessiz harflerin mahreçlerini, telaffuz esnasında dilin ve ağzın durumuna göre çıkışlarını inceler. Ayrıca kalın ve ince olmaları bakımından sessiz harfleri gruplandırır. Müellif, bu bölümün sonunda Arap dil araştırmacılarının ilgili konudaki görüşlerini sunup bunları kıyaslar.

1.6. Harekeler

---

¹⁰⁴ Bısr, *İlmü'l-asvât*, 11.

Bu bölümde yazar hareke kavramını, bu kavramın üzerine inşa edildiği ölçülere vurgu yaparak açıklar. Evrensel sesli harfler ile Arapça hareketlerin benzerliklerini, tablolar ile izah eder.

2. Bölüm Arapçada Sesler

Müellif bu bölümü iki kısma ayırır.

2.1. Sessiz Harfler

Bu kısmı da dört alt başlık halinde ayırarak ele alır. Bu alt başlıklar:

a)İnfiçârî (cerh) sesler

b)Bu alt başlıkta iki konuyu irdeler:

b.1)İhtikâkî (hems) sesler

b.2) Hem ihtikâkî hem inficârî sesler

c) Bu alt başlıkta da iki konuyu irdeler:

c.1)Orta ya da beyniyye sesler

c.2)Yarım ünlüler

d) Özel sıfatlara sahip ünsüz harfler.

d.1)Kalkale sesi

d.2)Kalın sesler

2.2. Harekeler.

Bu bölümün ilk kısmında eski ve yeni dönemlerde Arapçada hareke kavramının nasıl anlaşıldığını, bu konuda oluşan problemleri ele alır.

İkinci kısmında ise hareketleri sınıflandırarak geçmişten bugüne hareketlerin nasıl anlaşıldığı üzerinde durur. Daha sonra hareke kavramının eski dil bilimciler tarafından nasıl tasnif edildiğine değinir. Modern dönemde hareke kavramının nasıl anlaşıldığını ve nasıl tasnif edildiğini izah eder. Bu bölümün sonunda ise kendisinin hareke anlayışını açıklar.

3. Bölüm: Fonolojik Kavramlar

Bu bölümde Bişr, bazı ses bilimi kavramlarını izah eder. Birinci bölümde “fonem” kavramına, ikinci bölümde “hece” ve “vurgu” kavramlarına, üçüncü bölümde ise “tonlama” ve diğer bazı ses bilimi kavramlarına değinir.

4. Bölüm: Ses Bilimi ve Dil Bilimi Araştırmalarındaki Yeri

Bu bölümde müellif, iki kısım halinde ses biliminin uygulama alanına ve teorik alanına dair araştırma sonuçlarını sunar.

Bu dördüncü bölüm kitabın sonu itibari ile iki noktaya ışık tutması açısından önemlidir: Müellif ses bilimine dair konuları derine inmeden yüzeysel olarak ele alır. Ses bilimine dair geçmiş ve modern Arap dil bilimcilerin tutumlarını, çabalarını sunar. Daha sonra ise teori ve pratik anlamda özel ve genel manada ses ilminin ne denli önemli olduğunu ifade etmeye çalışır.

Müellif, son bölümde ses biliminin, anlam ve yazım üzerindeki etkilerini uzun uzun ele alır. Son olarak ise ses biliminin özel lehçeleri tanım(lama)anın ve bu lehçeleri birbirinden ayırabilmenin de ilk adımı olduğunu ifade ederek kitabı bitirir.¹⁰⁵

1.1.2. *Dirâsât fî ‘İlmi’l-Lüga*

Kitabın¹⁰⁶ iki farklı baskısı olup ilk baskı 1986 yılında yapılmıştır¹⁰⁷. Farklı yayınevleri tarafından yapılan baskılar arasında muhteva yönünden de farklılıklar vardır. Mesela kitabın ilk baskısında “‘İlmi’l-lüga ve “Fıkhu’l-lüga” terimleri ele alınıp irdelenmişken¹⁰⁸, bizim incelediğimiz 1998 yıllı baskıda bu konulara yer verilmemiştir.

Kitap, Arap dil bilimine dair çeşitli eserlerin incelenmesi ile oluşturulmuştur ve baştan sona tek kitapmış gibi konuları birbirine bağlı şekilde devam eder.¹⁰⁹ Bir yandan Arap dil çevrelerince gündeme getirilen, eski veya yeni problemleri ve konuları ele alır, diğer yandan bu konuları tahlil ve münakaşa ederek çözüm noktasında katkıda bulunur. Ayrıca bu meseleleri sadece dil bilimsel bakımdan irdeleyerek harici bir yorum eleştirir

¹⁰⁵ Bişr, *‘İlmi’l-Asvât*, 605-635.

¹⁰⁶ Kemâl Bişr, *Dirâsât fî ‘ilmi’l-lüga* (Kahire: Dâru Garîb, 1998).

¹⁰⁷ Kemâl Bişr, *Dirâsât fî ‘ilmi’l-lüga* (Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, 1986).

¹⁰⁸ Ramazan Demir, “Arap Dilinde “Fıkhu’l-lüga” ve “İlmi’l-lüga” Terimleri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (2011), 194.

¹⁰⁹ Bişr, *Dirâsât fî ‘ilmi’l-lüga* (Kahire: Dâru Garîb, 1998), 6.

ekleme vs. yapmamıştır. Kitabın mukaddimesinde, içeriği ile ilgili her konu başlığının özeti mahiyetinde bilgiler verilmiştir.¹¹⁰

Kitap yedi konuyu içerir:

1) Arap dilinde elif (ل), vav (و) ve ya (ي)

Bu harfler eski Arap kültüründe illet harfleri olarak bilinirdi. Müttekaddim dönem Arap Dil bilimcileri, bu harfleri incelik ve açıklıktan uzak bir konu olarak ele almışlardır.¹¹¹ Bu tutum simge ve ses arasında karışınca araştırmayı derinleştirmeyi gerektiren bir problem haline geldi. Böylece sarf ve nahiv bilimleri açısından bu harflerin görevi ile alakalı nesiller boyunca farklı fikirler ortaya atıldı. Bu harflerin dil bünyesindeki gerçeği ve görevlerini açıklayacak olan sessel önemi unutulmuş oldu. Daha sonraları Fasih Arapçada bu harflerin ses bakımından önemi incelenmeye başlandı. Bu harflerin kökenine dair incelemeler yapıldı. Bunlar ünsüz harflerden mi yoksa ünlü harflerden mi? Daha sonra bu araştırmalar bütün seslerin veya her çeşit sesin sarf ve nahiv ilimleri bakımından görevleri noktasına doğru genişlemiş oldu.¹¹²

2) Vasıl hemzesi

Vasıl hemzesi Arapçada ses bilimine ve sarf ilmine konu olması açılarından hem eski hem yeni bir problemdir. Bişr, bölüme öncelikle vasıl hemzesinin isimlendirilmesiyle alakalı tartışmaları sunarak başlar.¹¹³ Eski Arap dil bilimciler, bu hemzeyi sadece konumu ve okunuş özellikleri bakımından ele almışlardır. Ancak dilsel açıdan şu durumlara bakmamışlardır: Bu hemze ayrı bir harf mi yoksa sadece sâkin ile okunuşu kolaylaştırmaya mı yarar? Vasıl hemzesine dair tartışmalar özellikle bu ikisi arasında yoğunlaştı. Halîl bin Ahmed'in vasıl hemzesini şu tanımı ile uzun yıllar vasıl hemzesi hakkında araştırmalar son

¹¹⁰ Bişr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-lüga*, 5-14.

¹¹¹ Bişr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-lüga*, 15.

¹¹² Bişr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-lüga*, 53-70.

¹¹³ Bişr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-lüga*, 103.

bulmuş oldu: “Dili kolaylaştırır. Yani Arapçada bazı durumlarda, sâkin okuyuş esnasında sesin hareket etmesi ve dilin yavaşça dönmesidir.”¹¹⁴

3) Arapçada sükûn

Sükûn çoğunluğa göre (◌ْ) işaretine verilen isimdir. Sükûn uzun yıllar boyu tartışılması ve çoğu zaman üzerinde ittifak edilmeyen bir konu olması sebebiyle Arap dil bilimcilerince kötü bir ses durumu olarak nitelendirilmiştir. Dil araştırmalarının sonraki döneminde her ne kadar ses açısından sükûn vasıfsız durumda olsa da sarf ve nahiv bilimlerindeki kullanımı bakımından onu pek çok dil bilimci hareketlerden saymıştır. Bişr, sükûnu ele alışları, onu sarf, nahiv ve ses bilimi açısından bakış açılarına göre tüm dil bilimcileri üç gruba ayırmıştır. Her bir grubun benzer ve farklı olduğu noktaları irdelemiştir. Sonuç olarak sükûnu, her ne kadar sesteki hâli olsa da dil biliminde çok önemli görevi olan ve tamamen bir hareket görevi gören bir niteleme ile vasfetmişlerdir.¹¹⁵

4) Arapçaya özel bazı sesler

Bu bölümde müellif Arap dilinin kendisi ile etkileşimi olan, bilinen diğer dillerden ayrıcalıklı olarak sahip olduğu bazı ses durumlarından bahsetmiştir. Bu noktada özellikle bir çok araştırmacının Arapçanın önemini ve değerini gözardı ettiği bazı ses özelliklerine yoğunlaşır. Bunlardan bazıları şöyledir: Harekelerin görevlerini ve çeşitlerini açıklamak, sad (ص) ve kaf (ق) harfleri ile hemze gibi sadece Arapçada bulunan seslerden bahsetmek vb.

Ayrıca burada Bişr, Arapçadaki kalın ses olgusunu da ele almıştır. Bu harflerin birbirlerinden farklılıklarından ve ses bilimi açısından çeşitli özelliklerinden de bahsetmiştir.¹¹⁶

5) Öğrencilerin ilk olarak öğrendikleri dil çeşidi ve onlar ile fasih dili yakınlaştırma araçları

¹¹⁴ Bişr, *Dirâsât fi ‘ilmi’l-lüga*, 110.

¹¹⁵ Bişr, *Dirâsât fi ‘ilmi’l-lüga*, 190.

¹¹⁶ Bişr, *Dirâsât fi ‘ilmi’l-lüga*, 193-210.

Bu bölümün ilk kısmında müellif öğrenciler ile fasih dil arasındaki uzaklık ve öğrencilerin dil anlayışlarına sirayet eden âmmice problemine çözüm aramaya çalışır. Bu amaçla iki temel noktaya yönelir: İlki Arapçayı öğrencilere ayrıntıya girmeden yüzeysel ve kolay bir şekilde eğlenceli hale getirerek, onların anlayacağı şekilde anlatmaktır. İkincisi ise şu anki yöntemlerle olduğu gibi değil, Fasih Arapçayı klasik usul ile öğretmektir.

6) Üniversite öğrencileri arasında Arapça cümle düzeni ile ilgili yaygın hatalar

Yazara göre özellikle üniversite öğrencileri arasında Arapça cümle düzeni noktasında ciddi hatalar ve yaygın yanlış bilgiler mevcuttur. Konunun çözümü noktasında ise öncelikle kullanılan terimlerin belirlenmesi gerekir. Yazar önce hata kelimesinin bağlamını açıklayarak başlar. Daha sonra cümle ve yapı kavramlarının özelliklerini, inceliklerini ifade eder. Daha sonra ise Arapçanın cümle düzeninden ve î'râbından bahseder.

Yazar mevcut cümle hatalarının o kadar yaygın olduğunu düşünür ki bu bölümün tamamını Arap dil cümle yapısını ve î'râbını anlatmaya ayırır. Bişr, başlığın en sonunda asıl temel sorunun Araplar'ın dillerini bilmemeleri, kültürlerini, medeniyetlerini ve dünyada sahip oldukları konumlarını bilmemelerine bağlayarak, genel bir sonuca ulaşmıştır. Asıl hedeflerinin ise tüm bu hususlarda açık ve net çözümlere ulaşmak, kendilerini kültürel, ekonomik vb. her açıdan ileriye taşıyacak çözümler üretmek olduğunu ifade eder.¹¹⁷

7) Bir Düşünce ve Kavram Olarak “Ta‘rîb”¹¹⁸

Bişr, öncelikle “ta‘rîb” kavramını tarif etmeye çalışır. Ona göre Arap kültüründe bu kavram, tüm zamanlarda dört anlama karşılık olarak kullanılmıştır. Bişr, bu dört anlamı aktarıp her birini irdeledikten sonra, kendisinin de tercih ettiği görüş: Yazdığımız ve konuştuğumuz her durumda “Arap dilini kullanmak”.¹¹⁹ Bişr'e göre “Arap olmak” elbette sadece yabancı dilleri hâkim kılmak yerine Arapçayı

¹¹⁷ Bişr, *Dirâsât fi 'ilmi 'l-lüga*, 306.

¹¹⁸ التعريب بين التفكير والتعبير. “التعريب” kavramını “Arap Olmak” diye anlamak en doğrusu olacaktır.

¹¹⁹ Bişr, *Dirâsât fi 'ilmi 'l-lüga*, 312.

gereği gibi kullanmakla tamamlanamaz. Tecrübenin, genel kültürel tüm unsurları beraberce değerlendirmek gereklidir.¹²⁰ Bişr'in ifade etmek istediği temel noktayı şöyle özetleyebiliriz: “Bir Arap olarak sadece Arapça konuşmak yetmez. Bir Arap gibi düşünmek de gerekir. Aksi takdirde sadece Arapça ile konuşmak yabancı bir fikri tercüme etmekten öte bir durum değildir. Amacımız bu değildir. Gereken milli değerlerimizi yansıtacak olana ulaşmak olmalıdır.”

Bişr, eserini bu kavramın bir problem olarak ilmi sempozyumlarda tartışılması gerektiğini bir görev olarak ifade ederek bitirir.¹²¹

1.1.3. *Devrü'l-Kelime fi'l-Lüga*

Bişr, Stephan Ullman'nın *Words & Their Use* adlı eserini, dil bilimi açısından önemi dolayısıyla tercüme etmiştir. Bu eser¹²², dil araştırmalarına konu olan çok çeşitli meseleleri ele almıştır. Ancak ele aldığı hemen tüm konular temel bir mesele etrafında döner: Anlam. Anlam, dil araştırmalarının temel noktasını oluşturur. Nitekim Firth'e göre anlam, bütün dil araştırmaların temeli ve ilk amacıdır.¹²³

Bişr, çeviriye yazdığı ön sözünde, yazarın dil bilimindeki yerini ve kitabını yazma serüvenini ele almıştır. Daha sonra ise kitabı çeviride kullandığı birkaç noktaya işaret etmiştir.

Bu kitabın dil bilimi çalışmalarındaki önemi, iki noktada özetlenebilir:

İlk nokta: Üslupta özgünlük. Ele alınan konular yeni olmamasına rağmen bu konular birbirine öylesine ustalıkla bağlanmıştır ki sanki konu ilk defa ele alınmıştır. Bunlardan bazıları şöyledir: Eş anlamlılık (الترادف), müşterek lafız (المشترك اللفظي), zıt anlamlılık (التضاد), hakikat ve mecaz (الحقيقة والمجاز), çok anlamlılık (المعنى المتعدد) vb.

İkinci nokta: Kitap dil ile ilgili problemlerin çözümünde farklı bakış açıları sunmuştur. Bişr, bu bakış açılarının çoğunda yazar ile hem fikir olmadığını ifade etmiştir. Bununla beraber bu farklı çözümlerin pek çok dil bilimsel ve benzeri tartışma konularının

¹²⁰ Bişr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-lüga*, 314.

¹²¹ Bişr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-lüga*, 330-332.

¹²² Kemâl Bişr, *Devrü'l-keleme fi'l-lüga* (Kahire: Dâru Garîb, 1997).

¹²³ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 70.

çözümünde var olan şüpheleri gidermede etkili olduğunu da kabul etmiştir. Yine Bişr, gerekli gördüğünde yazarın bir diğer kitabı olan “anlam bilimine dair araştırmalar (دراسات في علم المعنى)” kitabından da aktarımlar yapmıştır.¹²⁴

Kitabın muhtevasına baktığımızda ise yazar, okuyucuya, doğrudan veya dolaylı olarak anlam ile alakalı önemli konuları sunar. Örneğin “söz ve dil (الكلام واللغة)” kelimeleri arasındaki farkdan yola çıkarak “konuşulan dil (اللغة المنطوقة)” ile “yazılı dil (اللغة المكتوبة)” arasındaki farkı tartışır. Ayrıca insanların iletişimde kullandığı dil sembolleri ve görevleri gibi konuları da ele alır.

Yazara göre tek bir kelime bazen anlamın temel taşı olabildiği gibi, bazen bu kelime ikinci veya yan anlamlardan biri de olabilir. Temel anlam (المعنى الرئيسي) belli bir dilde var olan anlamlardan, sözlükteki ilk anlamdır. Diğer anlamlar yeni veya yan anlamlardır. Konuşulan anda konuşmanın içeriği ve durumuna göre belirlenen anlamlardır.¹²⁵

Bişr, “Words & their use”¹²⁶ başlıklı kitabı “(دور الكلمة في اللغة) kelimenin dildeki rolü” olarak çevirmesini, çevrilen kitabın konularıyla çelişmediğine dikkat çeker. Çünkü kelime, anlamın bir ögesidir ve yazarın da dediği gibi diğer anlamların kendisiyle oluştuğu en küçük parçadır. Cümle ve ibareler kelimelerden oluşur. Kelimeleri yetiştığımız çevremizden ediniriz. Bunlar milli değerlerle de alakalı olduğu için kelimeler benliğimize nüfuz eder, davranışlarımıza etki eder.

1.1.4. Fennü'l-Kelâm

Bişr, bu kitabı¹²⁷, konuşmacıyı dil bilgisi ve anlam ile ilgili belirgin kusurlardan sakındırmak ve bu anlamda bir bilinç uyandırmak amacıyla yazdığını ifade etmiştir. Böylece dil, hem dinleyeni rahatlatan bir boyut kazanmış olur hem de esas amacında kullanılmış olur.¹²⁸

Bişr’in bu kitabı, üç bölümden oluşur:

¹²⁴ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 71.

¹²⁵ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 72.

¹²⁶ Kelimeler (sözcükler) ve onların kullanımı.

¹²⁷ Kemâl Bişr, *Fennü'l-keîâm* (Kahire: Dâru Garîb, 2002).

¹²⁸ Bişr, *Fennü'l-keîâm*, 9.

1. Dil ve insan

Bu bölümü de iki kısma ayırır:

1.1. Dil ve toplum arasındaki karşılıklı etkileşim

Bişr, bu başlığı da iki alt başlıkla ele alır:

1.1.1. Toplumda dilin rolü

Bu bölümde müellif, dil ile insan arasında karşılıklı, sıkı bir etkileşimin olduğunu ifade etmeye çalışır. Dil ve insan birbirini etkileyen, her halükarda, sevinçli ya da üzgün, başarılı veya başarısız her durumda etkileşimde bulunan iki olgudur. Dolayısıyla dilin bu rolü, insanın toplum içerisindeki durumunu da belirler. Onu diğer insanlara ulaştıran, insanları birbirine kenetleyen bir bağıdır. Ayrıca bu bağlamda dil, insanların dünyevi işlerini yerine getirmeleri için bir araçtır.

1.1.2. Dilin kazanımı

İnsan konuşmayı yani dili, boş zamanlarında elde etmez. Aksine sürekli olarak toplum içerisinde etkileşim halinde olduğundan, dinleme ve belleme suretiyle dili kazanır. Bebek bilinçli ya da bilinçsiz yaşadığı çevredeki sesleri işitir, bu sesleri zihninde tekrar eder, bu seslerle yeni ifadeler ya da cümleler oluşturma kabiliyetine sahip bir duruma geldiğinde ise konuşma organları ile bu sesleri ifade eder.¹²⁹ Dolayısıyla bize göre dili edinmenin kuralı: Meşhur sözde de olduğu üzere “dinle! ve dinlet!” ilkesidir.

1.2. Dilin sentezi ya da konuşmanın oluşumu

Yazar, bu başlık altında dört konuyu irdelemeye çalışır:

1.2.1. İç sağlık (الصحة الداخلية)

---

¹²⁹ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târîh*, 124.

Bişr'in dilin iç sağlığı ile kastettiği, onun dil bilgisi ve kullanımı açısından doğru ve hatadan uzak olması demektir. Yani dilin kullanım amacına hizmet etmesi demektir. Daha açık bir ifadeyle, dilin fonetik, dil bilgisi ve sözlüksel olarak hatadan uzak olmasıdır.

1.2.2. Dışa vurum (التعبيرية)

Bişr'e göre bu olgu dilin kendisinden olan asli unsurlardan değildir. Bununla beraber konuşmanın daha etkili olmasını ve dinleyicide daha büyük bir etki uyandırmasını sağlar. Elbette yine tüm bunlar dilin inceliklerini bilmek ve herbirini beraberce uygulayabilmekten geçer.

1.2.3. Dış sağlık (الصحة الخارجية)

Dilin gerek toplum içerisindeki kullanım amacına gerekse insan için ifade ettiği amaca uygun olabilmesi için sadece kendi içinde hatadan uzak olması yetmez, bu amaca imkân veren bir ortamın, çevrenin olması da şarttır.¹³⁰

1.2.4. Lafız ve anlam kavramları

Lafız ve anlam, eski dönemlerden beri dil araştırmacılarının çeşitli açılardan ele aldığı kavramlar olmuştur. Kimi araştırmacı, bu iki kavram arasında doğal bir ilişkinin olduğunu düşünürken diğer bazıları ise bu iki kavram arasında doğal bir ilişkinin bulunmadığını ifade eder. Bu ikinci gruba göre: Bazı lafızlar, kendi sesleri ile anlamlarına dalalet ederler. Bu sesleri de çıkaracak olan insanın kendisidir. Sesine hükmeden insan bunu hışırtılı, kahkahalı veya başka bir sesle ifade edebilir. Dolayısıyla her insan bu lafzı farklı bir şekilde çıkarabilir.¹³¹ Lafız ve mana kavramlarına bu açılardan ele almayı sadece dil biliminde ifade ettiği anlam üzerinde duran araştırmacılar da olmuştur.

2. Konuşma seslerinin oluşumu

Bişr, bu başlığın altında dört konuyu ele alır.

¹³⁰ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 125.

¹³¹ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 128.

2.1. Konuşmacının kişiliği

Bu başlık ile kast edilen, büyük ya da küçük yaşta olsun konuşmacının bir topluluk önündeki tutumu, kişiliğidir. Konuşması, onun tutum ve kabiliyetine göre toplum tarafından değerlendirilir. Dolayısıyla konuşmacının toplum önündeki tutumu, kabiliyeti, terbiyesi, dış görünümü, kendinden eminliği, diksiyonu gibi her türlü unsuru, konuşmasının etkisini belirler.

2.2. Konuşma sesinin açığa çıkması

Bişr, bu başlıkta dört konuyu ele alır.

2.2.1. Konuşma organları

Konuşma organları sesin başladığı ve bittiği organlardır. Bu başlık altında yazar, her bir ses organını, konuşmadaki önemine ve ses üzerindeki etkilerine göre ayrı ayrı ele alır.

2.2.2. Konuşma seslerinin zorlukları

Ses, konuşmayı oluşturan ana unsurdur. Bişr, öncelikle “ses” olgusunu genel olarak tarif ettikten sonra Arapçadaki sesleri tanımlayıp tasnif ederek,¹³² mahreçlerini ve bir takım özelliklerini açıklar.

2.2.3. Özel sıfatlara sahip sesler

Bu başlıkta ise Arapçada diğer dillerden farklı sıfatlara sahip sesleri irdelemeye çalışır. Üzerinde en çok durduğu ses ise “kalın ses” olgusudur. Bu sıfatların, kelimelerin anlamları üzerinde de etkileri olduğunu belirtir.¹³³

2.3. Konuşma seslerinin türleri

Bu başlık altında Bişr, üç alt başlığı irdelemiştir. Bunlar sırasıyla:

2.3.1. Vurgu

¹³² el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 129.

¹³³ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 131-133.

2.3.2. Tonlama

2.3.3. Ses aralığı/fasılası¹³⁴

Yazar, bu başlıkları, *‘İlmü’l-Asvât* adlı eserinde daha ayrıntılı ele almıştır. Burada daha ziyade bu kavramların akan konuşmadaki önemine değinmiştir.

2.4. Etkili hitap sanatı

Bişr, bu bölümde bir sanat dalı olması bakımından “etkili hitap sanatı (الإلقاء)” üzerinde durur. Bişr’e göre toplum önünde etkili konuşma yapabilmeyenin ilk şartı: Konuştuğu dili, inceliklerine, mecazına varıncaya kadar iyi bilmektir. Çünkü kişi ancak bu şekilde dil kabiliyetini geliştirebilir. Ona göre etkili hitabı bir sanat haline getirmek sadece bilmek ile olmaz. Toplum önünde sunum yapabilecek tecrübeye, sürekliliğe sahip olmak da hayati derecede önemlidir. Bu da konuşmacının uzmanlığına ihtiyaç duyar. Etkili konuşmayı sanata çevirmek için gerekli olan bir diğer unsur ise dinleyici kitesidir. Konu hakkında bilgili ve istekli bir dinleyici kitlesi, konuşmacıyı daha etkin ve iştahlı kılar. Yine her halükârda, konuşmacının ses tonu, vurgusu, sesi yükseltmesi vb. hususlardaki uzmanlığı da son derece önemlidir. Zira etkili bir konuşma, bağırarak demek değildir. Özetleyecek olursak: Bişr, bu bölümde etkili bir hitaptan da öte, etkili hitap sanatının ne olduğunu ve nasıl olması gerektiğini aktarmaya çalışmıştır.¹³⁵

3. Dil yapısı ile sosyal yapı ilişkisi

Bu bölümü Bişr, üç başlığa ayırmıştır.

3.1. Sosyal dil grupları

Bu başlık altında üç alt başlık vardır.

3.1.1. Bilimsel dil

Bu dil yapısı, bilgi vermek, bir konuyu açıklamak, gerçekleri belirtmek gibi bilgilendirme amaçlı kullanılan resmi dildir. Bilimsel dil yapısının bazı

¹³⁴ Bu kavramları üçüncü bölümde açıklayacağımız için burda ayrıca açıklama gereği duymadık.

¹³⁵ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târîh*, 134-135.

özellikleri ve kullanım alanları vardır. Bîşr, bu başlıkta söz konusu özellikleri ve bilimsel dil yapısının kullanıldığı alanları açıklamıştır. Özellikle hutbeler, vaazlar gibi dini hitaplarda, basın dilinde, röportajlarda bu dilin kullanılması önemlidir.¹³⁶

3.1.2. Diplomatik dil

Meclis, halkın evidir. Burada yapılan konuşmalar ve tartışmalar, halkın yaşantısını ve dilini yansıtmalıdır. Bu dilin, mecaz veya abartıdan uzak olması gerekir. Temsil ettiği halkın tamamını kapsayacak ölçüde milli ve her bir ferdin anlayabileceği sadelikte olması gerekir. Bîşr, bu başlıkta diplomatik dil yapısının gereklerini aktarmıştır.

3.1.3. Ortama uygun dil

“Uygun dil” kavramı geniş bir kavramdır. Bîşr, herhangi bir konuşma esnasında kullanılacak olan dilin, üslubun nasıl olması gerektiğinden bahseder. Mesela, konuşma yapmadan önce hazırlanmak, şartların ve koşulların gerektirdiği ölçüde donanımlı olmak gibi. Bîşr, bu kısımda da kişinin dile hâkimiyetinin öneminden epeyce bahseder.

3.2. Televizyon yayınları

Radyo ve Tv yayınları insan hayatı üzerinde son derece etkilidir. İnsanların bilgilendikleri, dış dünyadan haberdar oldukları ve daha pek çok amaçla başvurdukları unsurlardır. Dolayısıyla yayınlar, insan hayatı üzerinde belki de başka hiçbir unsurun olamayacağı derecede etkilidirler. Bundan dolayı Bîşr, bu mecralarda yapılan programların gerek dil gerekse diğer hususlarda son derece dikkatle hazırlanıp sunulmasının gerekliliğini ifade eder. Bîşr, etkili bir program için gereken temel üç şartı şöyle sıralar: Hazırlık ve dizayn, konuşmacıların seçimi ve programın zamanı.

---

¹³⁶ el-Kâdî, *Kemâl Bîşr: mesîra ve târîh*, 136.

Televizyon programları, radyo programlarına göre daha etkilidir. Televizyon konuşmacıları dinleyicileri görmez fakat dinleyiciler onları gördükleri için giyim kuşamları, jest ve mimikleri, dili kullanabilme becerileri gibi pek çok detayı iyi şekilde kullanabilmeleri önemlidir.

Radyo, halkın kültürünü, gelenek ve göreneklerini aktaran deyim yerindeyse toplumun aynasıdır. Dolayısıyla kullanılan dilin ve üslubun son derece özenli olması gereklidir. Radyo programlarında dinleyiciye göre dilin seçimi son derece önemlidir. Çocuklar için onlara uygun kelimeler, kadınlar için ayrı kelimelerin seçilmesi önemlidir.¹³⁷

3.3. Kültürel şarkılar

Türküler, özellikleri ve doğaları gereği insan konuşma seslerinin farklı bir tarzıdır. Diğer konuşma seslerinden farklı ve özeldirler. Kültüre mal olmuş bu türklüleri özel kılan üç özellikleri vardır: Yazılmalarının bir sebebi ve bir nazım şekillerinin olması, yazıldıkları kültürün gelenek, örf ve adetlerini canlı olarak yaşatan bir boyutlarının olması, ümit ve keder gibi insanların benliklerine nüfus eden bir içeriklerinin olması. Şarkılar, kalbe ve akla aynı anda tesir eden kelime topluluklarıdır. Bu sebeplerle şarkıların toplum üzerinde yadsınamayacak bir etkileri vardır.¹³⁸

1.1.5. *'İlmü'l-Lügati'l-İctimâ'î*

Giriş kısmında Bişr, bu ilmin gelişmiş toplumlarda ne denli önemli olduğunu, halen Arap toplumunda konunun öneminin anlaşılmadığını ve konunun önem kazanması açısından Arap toplumunda kıymetli sayılacak çalışmaların yapılmadığını, sadece Kuveyt Üniversitesi Arap Dili Bölümü'nde Dr. Mahmûd Abdulganî'nin İngilizceden Arapçaya tercüme bir eserinin varlığından bahseder. Sonra bu kitabı¹³⁹ bu alana girişte bir atılım olmasını temenni eder.

¹³⁷ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 136-140.

¹³⁸ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 140.

¹³⁹ Kemâl Bişr, *'İlmü'l-lügati'l-ictimâ'î* (Kahire: Dâru Garîb, 1997).

Bişr'in temel düşüncesi şudur: Biz Araplar, özelde dil bilimi, genel olarak ise her türlü ilmi konuda hep diğer milletlerin gerisinde kalıyoruz. Çoğu zaman taklitten öteye geçemiyoruz. Özgün olabilmemiz için her alanda atılımlara ihtiyacımız var. Dolayısıyla bilimsel her türlü konuda, diğer milletler ilerleme kaydetmeden önce veya eş zamanlı olarak bizler de ilgili konular üzerinde çalışmalar ve araştırmalar yapmalıyız ki bu alanlarda bizlerin de katkısı ve özgün bir tutumu olabilsin.¹⁴⁰

Kitap altı bölümden oluşur:

1. Fert ve toplum arasında dil

Bu bölümde Bişr, dil ve insan kavramlarının birbiriyle ilişkisini ele alır. Bu kısımda o, iki kavramın da birbirleri için gerekli kavramlar olduklarını, sürekli birbirlerinden alışverişte bulduklarını ifade eder. Yine bu başlık altında dilin toplum nezdindeki yerine dair bazı görüşleri aktarır.

Bişr, bu başlık altında bazı dil bilimcilerin kendi dillerini incelediklerinde ona verdikleri öneme ve araştırmalarında dikkatli, bilimsel bir tutum ile aşamalı bir yol izlemelerinin gerekliliğine işaret eder. Bazı dil bilimcilerin kendi dillerini inceleme konusu yaparken sanki bu dilleri önem ve ihtimamı hak etmeyen, tesadüfen ortaya çıkmış bir olgu gibi görmelerinden ise yakınır.

2. Toplum dili ilmi

Bişr, bu başlığa, “toplum dili ilmi” kavramından ne anlaşıldığına, kastedilenin ne olduğuna dair görüşleri aktarmak ile başlar. Bu ilmin ifade ettiği alanı belirlemek amacıyla, bu kavram ile “dil bilimi” kavramı arasındaki ilişkiye de değinir. Yine dil bilimcilerin ve sosyologların bu kavramın ifade ettiği alana dair düşüncelerini de aktarır.

Mevcut dil gruplarının dili araştırma konusu olarak ele alış tarzlarından dolayı “toplum dili ilmi”ne yönelime önem vermediklerine işaret eder. Başka bazı dil

---

¹⁴⁰ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târîh*, 74.

grularının ise dişe dokunur bir ürün ortaya koyma çabasındaymış gibi gözükse de mevcut hâkim görüşün gölgesinde kaldıklarını düşünür.

Yine bu başlık altında, bu ilim ile diğer insani ilimler arasındaki ilişkiye işaret eder. Dil bilimi ile toplum dili ilminin insan hayatının tamamında, (ekonomik, sosyolojik, politik vs.) iç içe iki paralel alan olduklarına da dikkat çeker.

3. Arap dil bilimi araştırmalarında “toplum” olgusu

Bu bölümde Bişr, Arapların “toplum” olgusu noktasında belli ve belirgin bir tutumlarının olduğuna dikkat çeker. Başlığın devamının neredeyse tamamında, bu görüşü temellendirmek için uzman dil bilimcilerin görüşlerini, bu alanda kaynak sayılabilecek önemli eserlerden deliller aktarır. Başlığı, “toplum” fikrinin sadece Câhız (ö. 255/869), İbn Haldûn (ö. 808/1406) gibi uzman dil bilimcileri ilgilendiren bir kavram olmadığına hem bunları kaynak göstermek hem de bu kavrama daha fazla önem verilmesi gerektiğine işaret ederek bitirir.¹⁴¹

4. Dil çeşitleri

Bu kısmı beş alt başlığa ayırır.

4.1. Çeşitlilik ve birlik bakımından dil

Bişr, bu bölümde dilin çeşitliliğe yönelen bir yapıda olabileceğini veya buna ters olarak tek bir yapıda da kalabileceğini ifade eder. Eğer dil tek bir yapıda kalıp ortak bir bünye oluşturursa bu, “müşterek (ortak) dil” olarak isimlendirilir. O, burada bu kavrama dair dil bilimcilerin görüşlerini de aktarır. Eğer dil çeşitliliğe yönelirse bu onun doğal bir sonucu değildir. Dili çeşitliliğe sürükleyen coğrafi, kültürel, doğal veya sosyal etkenler vardır. Bişr, dilin tamamıyla tek bir yapıda kalmasının da mümkün olmadığını izah ederek başlığı noktalar.

4.2. Dil mefhumu

---

¹⁴¹ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târîh*, 76.

Bu başlıkta yazar, dil kavramını öncelikle halktan kişilerin penceresinden tanımlar, daha sonra ise dil araştırmaları alanında uzman bir bakış açısıyla tanımlar. Burada uygun bir şekilde hem dil bilimcilerin hem sosyal bilimcilerin hem de sosyal dil bilimcilerin dil olgusuna dair görüşlerini sunmaya gayret eder.

4.3. Genel bir tasnifle dil çeşitleri

Bişr'e göre her ne kadar dil ile kastedilen alanı tanımlamak zor olsa da, kast edilen çeşitli bir takım alanların belirlenmesi gerekir. Bişr, bu çeşitliliği sınıflandırmaya çalışır. Mesela “yerel dil (اللغة المحلية), pilot dil (اللغة النموذجية)” gibi. Ya da başka bir bakış açısıyla “Arap dili”. Tüm bu dil çeşitleri birbirinden etkilenir, birbiriyle iç içedir.

4.4. Ayrıntılı bir tasnifle dil çeşitleri

Bişr, bu başlık altında da genel dil gruplarının altında belli bazı alanların kast edildiği yukardaki iki dil grubu gibi pek çok özel dil gruplarının olduğuna işaret eder. Bunların tamamını belirlemek çok zordur. Bişr, bölümün sonunda iç içe geçmiş çoğu özel dil gruplarını tam anlamıyla ayırmanın da zor olduğunu ifade eder.¹⁴²

4.5. Dil ve lehçe kavramları arasındaki ilişki

Bazı dil bilimciler dil ve lehçeyi, biri büyük bir topluma, diğeri ise küçük bir topluma işaret eden yani sadece kapsam alanları farklı olan kavramlar olarak görürler. Bişr, dilden ayrılan lehçeleri tetikleyen coğrafik ya da sosyal sebepler olduğu üzerinde de durur.¹⁴³

5. Dil ve kültür

Bişr, bu başlıkta dil ile kültür kavramlarının ilişkilerini açıklamaya çalışır. Dilin kültür ile ilişkisini, parçanın bütün ile ilişkisine benzeter. Dil parça, kültür

¹⁴² el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 79.

¹⁴³ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 80

bütündür. Aralarında canlı bir etkileşim vardır. Dilin, kültürün inşasındaki rolü açıktır. Aynı şekilde kültürün de dil inşası üzerindeki etkisi son derece bârizdir.

Bu bölümde Bısr, hali hazırdaki Arap kültürünün ve dilinin birbirini bütünleyen bir yapıda olmadığına işaret eder. Arap kültürleri arasında az ya da çok var olan farklılıkların, dilleri üzerinde de var olduğuna dikkat çeker. Bu anlamda var olan bu farklılıkların hatta çelişki ve ayrılıkların çözümünde dil anlamında Fasih Arapçanın bir ortak payda oluşturması gerektiğine dikkat çeker. Hatta belki Fasih Arapça ile oluşturulan yeni bir kültürel birlik, zayıflamış ve donuklaşmış hâkimiyetlerinin tekrar güçlenmesine katkı sağlayacağını düşünür.

6. Dil ve din

Din, dil ile aralarında sürekli bir etkileşimin olduğu, önemli bir sosyal olgudur. Yine din, sosyal hayatın tamamının etrafında döndüğü, bu anlamdaki mihenk taşıdır. Sosyal ve kültürel hayatın tamamını yönlendirir, sınırlarını belirler. Dil ise tüm göstergeleri dışa vuran, ifade eden olgudur. Dolayısıyla dil ve din arasındaki ilişki tüm diğer olgular arasındaki ilişkiden daha güçlü ve daha sıkıdır.

Dil ile din arasındaki ilişkinin açığa vurumu toplumdan topluma değişir. Her bir toplumda bu ilişki hayatın her alanında farklı şekillerde dışa vurabilir.

Dil ve din arasındaki ilişkiye örnek olarak İslam Dini ile Arapça verilebilir. İslam Dini ile Arapça birbirinden ayrılmaz iki unsur haline gelmiştir. Arapça, Kur'ân-ı Kerîm'in yayılmasına ve kıyamete kadar taşınmasına hizmet eden bir pozisyonadadır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ) (Kesin olarak bilirsiniz ki bu vahyi kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyan da yine biziz.)¹⁴⁴ buyrulur.

7. Dil ve milliyet

Araştırmacılar arasında milliyetçilik kavramı üzerinde farklı görüşler olsa da çoğunluğu, bu kavramın oluşumunda ve derinleşmesinde dilin önemi noktasında

¹⁴⁴ *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, çev. Hayrettin Karaman - Mustafa Çağrırcı - İbrahim Kâfi Dönmez - Sadrettin Gümüş (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), el-Hicr,15/9.

ortak görüştedirler. Çünkü dil, sosyal olguları yansıtan gerçek bir aynadır. Aynı şekilde dil, bir toplumu aynı paydada toplayabilen bir güçtür. Bir milliyetin gücü, dilinin gücüyle aynı orandadır. Dil, bir milletin taşıyıcısıdır.

Bişr, milli dillerini öğrendikten, inceliklerine vâkıf olduktan sonra yabancı dil öğrenmenin de bir ekstra olmadığını, bir zorunluluk olduğuna da işaret eder.

Bişr, eserini dil birliğinin milli birlikten geçtiğinden, dilin çürümesinin milli birliğin çözülmesine kapı araladığından bahsederek bitirir. Bunun önüne geçilebilmesi için en azından sempozyum ve konferanslarla bu konuların önemi anlatılarak gündemde tutulmasının gerekliliğine işaret eder.¹⁴⁵

1.1.6 Safahât min Kitâbi'l-Lüga

Eser¹⁴⁶, adından da anlaşılacağı üzere, müellifin önemli gördüğü, dil bilimine konu olan önemli meseleleri ele alan çeşitli dil bilimi kitaplarından derlemeler içermektedir. Üç bölümden oluşan eserde, her bölüm bir meseleyi içermektedir:

1. İnsanlık dilinin ortaya çıkışına dair görüşler (الرأي في نشأة اللغة الإنسانية)

Bişr, bu bölümde öncelikle dilin ortaya çıkışından bu yana ortaya atılan temel görüşlere genel hatlarıyla değinir. İnsanlık dilinin ilk olarak nasıl ortaya çıktığı meslesi çok geniş bir konudur. Bu konuda farklı zamanlarda dünyanın dört bir yanından filozoflar, dil bilimciler, mantıkçılar vs. görüş beyan etmişlerdir. Farklı tüm bu görüşler aslında temel bir soruda birleşir: Konuşma dili, Allah'ın insanlara bir vergisi mi, yoksa onu insan kendisi mi edinir? Taraflar, bu sorunun cevabı için farklı delilleri ve yaklaşımları kullanarak kendi görüşlerini desteklemişlerdir.¹⁴⁷

Her ne kadar temel görüşler bu iki fikirden birini desteklese de başka pek çok farklı varsayım da vardır. Bazı araştırmacılar konuşma dilinden önce ses işaretlerinin olduğunu savunurken diğer bazıları konuşma sesinin doğal bir taklit ile geliştiğini düşünür. Üçüncü bir grup ise konuşma sesinin tam olarak

¹⁴⁵ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 80.

¹⁴⁶ Kemâl Bişr, *Safahât min kitâbi'l-lüga* (Kahire: Darü Garîb, 2004).

¹⁴⁷ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 84.

anlaşılabilmesi için araştırmaların çocuk sesine veya ilkel kabile sesleri üzerinde yoğunlaşılması gerektiğini savunmuştur.¹⁴⁸

Bişr, konu hakkında tercih ettiği görüşü sebepleriyle ifade ederek konuyu bitirir. Ona göre konuşma iki yönlüdür. İlki konuşma potansiyeli veya yeteneğidir. Bunu, Allah her insana eşit bir oranda bahşetmiştir. İkinci yn ise konuşma potansiyelini kullanarak konuşma dilini geliştirmesidir. Bu da çevreye, kültüre veya insanın gayretine göre son derece değişken bir durumdur. Bu durum dünya üzerinde konuşma bakımından insanlar arasındaki farklılığı açıklayan hususdur.

2. Dil kütüphanesinde (في المكتبة اللغوية)

Bişr, bu bölümde altı tane klasik Arapça dil bilimi kitabını ele almaktadır. Kitaplar arasında yer yer benzerliklere yer yer de farklılıklara işaret eder. Altı kitap “dil” kavramını ele almaları bakımından ortaktır. Ancak ele aldıkları konuları işleme slubları noktasında farklıdırlar. Bişr, bu altı kitabı seçerek iki noktaya işaret etmek istemiştir: Arap dil bilimcilerin çalışmalarını zlı bir şekilde sunmak, kadim ile ağdaş dil bilimciler arasındaki çalışmalara dair örnekler vermek. Bu ikinci nokta ile kastı ise eski ile yeniyi birbirine bağlamaktır.¹⁴⁹ Bu altı kitap:

- 2.1. Kitâbü'l 'Ayn (كتاب العين). Halîl b. Ahmed
- 2.2. el-Kitâb (الكتاب). Sîbeveyh
- 2.3. el-Hasâis (الخصائص). İbn Cinnî
- 2.4. Delil'l-İ'cz (دلائل الإعجاز). Abdulkhir el-Crcn
- 2.5. Dellet'l-Elfz (دلالة الألفاظ). İbrahim Enîs
- 2.6. 'İlmü'l-Lüga (علم اللغة). Mahmûd es-Sa'rn

3. İlintili eşitli Konular (أشئات مؤتلفات)

¹⁴⁸ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 85.

¹⁴⁹ el-Kâdî, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, 86.

Bu bölüm muhtelif zamanlarda tartışılmış, çeşitli dil bilimi araştırma makalelerini kapsamaktadır. Bu makalelerin bazıları başka dergilerde de yayımlanmıştır. Bısr'ın ele almış olduğu başlıklar:

- 3.1. Diğer dilleri konuşanlar için Arapça öğrenme yöntemleri.
- 3.2. Dil ve eğitim kavramları.
- 3.3. Arap dili ve bilgisayar.
- 3.4. Kâhire Üniversitesi'ne sunulan "Arap Dili ve Bilgisayar" isimli özel bir kürsü oluşturmaya yönelik proje.
- 3.5. Gelişim ve doğru ile yanlış kavramları bağlamında dil.
- 3.6. Araplık ve küresellik bağlamında dil ve kültür.
- 3.7. Edebiyat ve Arap telakkisindeki rölü.
- 3.8. Dil terimi.
- 3.9. Arap dil bilimciler ve eş anlamlılık olgusu.
- 3.10. el-'Akkâd¹⁵⁰'ın dil bilimci yönü.¹⁵¹

1.2. Makaleleri

Kemâl Muhammed Bısr'ın gerek Mısır'da gerek diğer Arap ülkelerinde yayımlanmış olan makaleleri çokça fazladır. Yaptığımız araştırmalar sonucu ulaşabildiğimiz bazı makaleleri şöyledir:

- Kitâbü'l-'Ayn li'l-Halîl bin Ahmed el-Ferâhîdî ve mevki'uh min Âsâri'd-Dârisîn.¹⁵² (كتاب العين للخليل بن أحمد الفراهيدي وموقعه من آثار الدارسين)
- Kitâbü Muhâdarât fi 'ilmi'l-Lügati'l-'Âmm lil'Âlim es-Siveysrî (de Saussure) ve Mevkı'uh fi'd-Dirâsâti'l-Lügaviyye.¹⁵³ (كتاب محاضرات في علم اللغة العام للعالم السويسري (دي سوسير) وموقعه في الدراسات اللغوية)
- Nev'iyetü'l-Lügati'l-letî yete'allemüha't-Telâmîz fi'l-Merhaleti'l-Ûlâ ve vesâilü't-Tekrîb beynehâ ve beyne'l-Lügati'l-Fasîha¹⁵⁴. (نوعية اللغة التي يتعلمها التلاميذ في المرحلة الأولى ووسائل التقريب بينها وبين اللغة الفصيحة)

¹⁵⁰ Mısırlı gazeteci, mütefekkir, şâir ve edebiyat münekkidi 'Abbas Mahmûd el-'Akkâd (ö. 1964).

¹⁵¹ el-Kâdî, *Kemâl Bısr: mesîra ve târîh*, 90-98.

¹⁵² Kemâl Bısr, "Kitâbü'l-'ayn li'l-Halîl bin Ahmed el-Ferâhîdî ve mevki'uh min âsâri'd-dârisîn", *Mecelletü Kulliyeti Dâri'l-'Ulûm* 3 (1970), 101-127.

¹⁵³ Kemâl Bısr, "Kitâbü Muhâdarât fi 'ilmi'l-Lügati'l-'Âmm lil'Âlim es-Siveysrî (de Saussure) ve Mevkı'uh fi'd-Dirâsâti'l-Lügaviyye". *Mecelletü Mecma 'il-Lügati'l-'Arabîyye* 29, (1973), 230-250.

- el-Ehtâu's-Şâi'â fi Nîzâmi'l-Cümle beyne Tullâbi Câmi'âti Düveli'l-Halîc.¹⁵⁵ (الأخطاء الشائعة في نظام الجملة بين طلاب جامعات دول الخليج)
- et-Ta'rib fi'l-Lüga ve's-Sekâfe.¹⁵⁶ (التعريب في اللغة والثقافة)
- Cühûdü'l-'Arab fi'd-Dirâsâti's-Savtiyye.¹⁵⁷ (جهود العرب في الدراسات الصوتية)
- el-Elif fi'l-Lügati'l-'Arabiyye¹⁵⁸ ((الألف) في اللغة العربية)
- el-'Akkâd fi'd-Dirâsâti'l-Lügaviyye.¹⁵⁹ (العقائد في الدراسات اللغوية)
- Menâhicü'l-Bahsi'l-Lügavî 'inde'l-'Arab.¹⁶⁰ (مناهج البحث اللغوي عند العرب)
- el-Lüga beyne't-Tetevvur ve Fikretü's-Savâb ve'l-Hata'.¹⁶¹ (اللغة بين التطور (وفكرة الصواب والخطأ))
- el-Lügatü'l-'Arabiyye ve'l-Hâsûb.¹⁶² ((اللغة العربية والحاسوب))
- et-Ta'rib beyne't-Tefkîr ve't-Ta'bîr.¹⁶³ (التعريب بين التفكير والتعبير)
- el-Esvâtü'l-Mütavassîta ve'l-Esvâtü'z-Zülk.¹⁶⁴ (الأصوات المتوسطة والأصوات الدُّق)
- Mefhûmü 'ilmi's-Sarf.¹⁶⁵ (مفهوم علم الصرف)
- Dirâsât fi 'ilmi'l-Ma'nâ (es-Sîmântîk).¹⁶⁶
- Fennü'l-Kelâm adlı eserinde yayımlamış olduğu 13 makalesi.
- el-Lüga ve'd-Dîn: et-Te'sîr ve't-Teessür.¹⁶⁷ (اللغة و الدين : التأثير والتأثر)

¹⁵⁴ Bu makale, Arap Devletleri Birliği tarafından 1974 yılı Ürdün'ün başkenti Amman'da düzenlenen "Mu'temerü'l-lügati'l-'Arabiyye" başlıklı sempozyumda sunulmuştur. Ayrıca Bîşr, bu makalesini kitabında da bir başlık halinde ele almıştır. bk. Bîşr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-lüga*, 215-249.

¹⁵⁵ Bu makale, Kuveyt Üniversitesi tarafından düzenlenen 1979 yılı "Mu'temerü 'İkd" başlıklı sempozyumunda sunulmuştur. Ayrıca Bîşr, makalesini benzer başlıkla kitabında da yayımlamıştır. bk. Bîşr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-lüga*, 251-305.

¹⁵⁶ Kemâl Bîşr, "et-Ta'rib fi'l-Lüga ve's-Sekâfe", *Mecelletü Mecma'il-Lügati'l-'Arabiyye* 60 (1987), 186-206.

¹⁵⁷ Kemâl Bîşr, "Cühûdü'l-'Arab fi'd-Dirâsâti's-Savtiyye", *Mecelletü's-Sekâfeti'l-'Arabiyyeti'l-Lübânîyye* 4 (1975), 48-51.

¹⁵⁸ Kemâl Bîşr, "el-Elif fi'l-Lügati'l-'Arabiyye", *Mecelletü Mecma'il-Lügati'l-'Arabiyye* 21 (1966), 47-55.

¹⁵⁹ Kemâl Bîşr, "el-'Akkâd fi'd-dirâsâti'l-lügaviyye". *Mecelletü'l-Ezher* 1/73 (1964), 74-79; Bu makaleyi Bîşr, "Fennü'l-keâm" adlı eserinde de yayımlamıştır.

¹⁶⁰ Bu makale, 1976 yılında Kahire'de Mısır Kültür Bakanlığı tarafından düzenlenen "Nedevetü't-Türâs" başlıklı programda sunulmuştur. Daha sonra tüm program düzenlenip yayımlanmıştır.

¹⁶¹ Kemâl Bîşr, "el-Lüga beyne't-Tetavvur ve Fikretü's-Savâb ve'l-Hata". *Mecelletü Mecma'il-Lügati'l-'Arabiyye* 62 (1988), 132-163

¹⁶² Bu makale, 1989 yılında Kuveyt'te düzenlenen bir programda sunulmuştur. Bîşr, makaleyi Fennü'l-Kelâm adlı eserinde de yayımlamıştır.

¹⁶³ Kemâl Bîşr, "et-Ta'rib beyne't-Tefkîr ve't-Ta'bîr". *Mecelletü'd-Dâra* 4 (1994), 31-51; Ayrıca Bîşr, makaleyi Dirâsât fi 'ilmi'l-lüga adlı eserinde de aynı şekilde yayımlamıştır. bk. Kemâl Bîşr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-lüga*, 307-331.

¹⁶⁴ Kemâl Bîşr, "el-Esvâtü'l-Mütavassîta ve'l-Esvâtü'z-Zülk". *Mecelletü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye* 22/25 (1996), 47-65.

¹⁶⁵ Kemâl Bîşr, "Mefhûmü 'ilmi's-sarf", *Mecelletü Mecma'il-Lügati'l-'Arabiyye* 25 (1969), 110-131.

¹⁶⁶ Kemâl Bîşr, "Dirâsât fi 'ilmi'l-ma'nâ (es-sîmântîk)", *Mecelletü'l-Ezher* 33/11 (1962), 1377-1387.

1.3. Diğer Çalışmaları

Bişr, Birinci Bölümde de bahsettiğimiz üzere döneminde pek çok önemli kurumun üyesiydi. Bunlardan bazıları şöyledir: Milli Eğitim Meclisi'ne üyelik, Milli Kültür ve Âdab Meclisi'ne üyelik. Bunların yanı sıra Bişr, pek çok ülkede dil bilimi ve önemli şahsiyetler ile ilgili programlara ve konferanslara gerek konuşmacı gerek başkan olarak iştirak etmiştir. Başkan olarak katıldığı bazı programlar:

- İbrahim Enîs ve'd-Dersü'l-Lügavî.¹⁶⁸ (إبراهيم أنيس والدرس اللغوي) (Mahmûd Fehmî Hicâzî, Muhammed Hasen Abdulazîz, Muhammed Hamâse Abdullatif ve İbrahim ed-Desûkî'nin konuşmacı olduğu, Kahire'de 1999'da İbrahim Enîs'in vefatı dolayısıyla düzenlenen programdır.)¹⁶⁹
- Şâ'ir 'Alî el-Cârim.¹⁷⁰ (الشاعر علي الجارم)
- Kadâyâ's-Şi'ri'l-Mu'âsır.¹⁷¹ (قضايا الشعر المعاصر)¹⁷²

Bunların yanısıra Bişr, 1966'dan vefatına kadar, Mısır'ın pek çok kanalında Arap dili ile ilgili pek çok yayına konuk oldu. Ayrıca başta Mısır olmak üzere, Katar, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi Arap ülkelerinde yayıncılara yönelik Arap dili eğitim programlarına eğitimci olarak katıldı.

¹⁶⁷ Kemâl Bişr, "el-lüga ve'd-dîn: et-te'sîr ve't-teessür", *Mecelletü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-'Arabîyye* 27 (1997), 167-185.

¹⁶⁸ İbrahim Enîs'i anma amacıyla düzenlenen bu program, 4 Aralık 1999'da gerçekleşmiştir.

¹⁶⁹ Mahmut Bilici, *İbrahim Enîs Hayatı, Eserleri ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 54.

¹⁷⁰ Şâir Ali el-Cârim'i anma etkinlikleri kapsamında düzenlenen bu program Kahire'de yapılmıştır.

¹⁷¹ Modern şiiri konu edinen bu program 21 Şubat 1998 tarihinde Kahire'de düzenlenmiştir.

¹⁷² Bişr'in başkanlığını yaptığı bu üç program "Nedevâtü'l-mecme'i's-sekâfiyye" (ندوات المجمع الثقافية) başlığı altında tek kitap halinde yayımlanmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SES BİLİMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Temel dil bilgisi konularının ele alınmasından sonra, modern dil araştırmalarında ele alınan en önemli konu, dilin ses (fonetik) boyutudur. Bu boyut ana unsurdur. Çünkü dilin kelimeleri, kalıpları, düzeni, şiiri, edebiyatı vs. bunun üzerine kuruludur. Zira dil, sese dayalıdır. Diller, hayatlarını dil sesleri aracılığıyla sürdürür. Eğer sesler bir araya gelerek sözleri oluşturmasaydı, dil iletişim aracı olmazdı. Ses, dilin yaşamasını ve nesilden nesile aktarılmasını sağlar. Sözler ile dil bilgisi yöntemleri, dil sesleri aracılığıyla yaşar. Sözlük ve dil bilgisi ile ilgili yapılar dilin içeriğini oluştururken: Sesi, dilin biricik malzemesi olarak görmek yanlış olmaz.¹⁷³ Bu sebeplerden dolayı dilin ses boyutunu araştırma konularının ana unsuru olarak görmek önemlidir.

Yerli veya yabancı dil bilimi ile ilgili kitaplarını incelediğimiz zaman uzmanların ekseriyetinin dili çözümlenmeye sesten başladığını görürüz. Bunun sebebi dilin bir sistem olmasıdır. Dil, içinde birbiriyle ilişkili, birbirine bağıli seviyeleri bulunan ve her seviyesi kendi içinde bağıli başına bir sisteme sahip olan bir yapıdadır.¹⁷⁴

Diyebiliriz ki bir dilin fonetik boyutu ana gramer boyutundan sonra gelen en önemli aşamadır. Sadece modern asırda değil, bu boyutun önemine klasik dönemde de vurgu yapılmıştır. es-Sekkâkî (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'Ulûm* adlı eserinde fonetiğe geniş yer vermiştir.¹⁷⁵

Dilin ses boyutunun bu denli önem arz ettiği kanaatine varan son dönem Arap dil bilimciler, bu alanda uzmanlaşmak için batı üniversitelerinde eğitim aldılar. Böylece batı üniversitelerinde daha erken başlayan bu yönelim çok geçmeden Arap dil bilimciler için de başlamış oldu. İlk olarak batı dillerinden Arapçaya, bu alanda yazılmış eserleri tercüme ile başlayan bu yönelim, batı üniversitelerine giderek araştırma yapmakla

¹⁷³ Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, 659.

¹⁷⁴ Demirci, “Fonem Teorisinin Önemi Hakkında”, 360.

¹⁷⁵ bk. Ebû Yakûb Yusuf bin Ebî Bekr bin Muhammed bin Ali es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 2/11-20.

devam etti. Bu amaçla ilk olarak İbrahim Enîs, Temmâm Hassân, Abdurrahman Eyyûb, Mahmûd es-Sa‘ran, Ahmed Muhtâr Ömer ve Kemâl Muhammed Bişr gibi isimler ile başlamış oldu.

Bu amaçla bu alanda yapılan araştırmalar iki yönlü gerçekleşmiştir. İlki, klasik dönem dil ve tecvid âlimlerinin bu alanda Arapçaya katkıları, ikincisi ise bazı müsteşrikler ile batı üniversitelerinde bu alanda araştırma yapan bazı araştırmacıların eserlerini inceleme. Bu anlamda batı üniversitelerinde araştırma yapan ve bunları kendi diline aktaran araştırmacıların ilklerinden biri Muhammed Kemâl Bişr idi. Onun 1969 yılında yayımladığı *‘İlmü’l-Lügati’l-‘Âmme, el-Esvâtü’l-‘Arabiyye* adlı eseri modern dil araştırmaları bağlamında Arap dili fonetiğine dair yazılmış ilk eserlerdendir.

Eserin muhtevasına kısaca bakıldığında yazar, öncelikle eserde dil ile ilgili araştırmalara genel bir bakış attıktan sonra Arap dilinin seslerini ele almış, sesin çıkış yerlerini, harflerin mahreçlerini, seslerin ünlü-ünsüz, sesli-sessiz olarak kısımlandırılmasını, cehr (الجهر)-hems(الهمس) gibi Arapça ses durumlarını incelemiştir. Daha sonra ses bilimi araştırmaları bağlamında fonoloji kavramına değinmiştir. Kitabın son kısmında ise ses biliminin bir dilin araştırılmasında ne denli önemli olduğunu genel bağlamda ele almıştır.

Yayımladığı bu eserinden sonra Bişr’in fikirleri gelişti. Bu kitabı temel alacak, konuları daha kapsamlı ele alıp daha güzel açıklayacak bir eser yazma ihtiyacı doğdu. 2000 yılında *‘İlmü’l-Asvât* adlı eserini yayımladı. Bişr’in bu eseri, son dönem Arap dil araştırmacılarının çoğunluğuna göre ses bilimi alanında Arap yayınevlerinden çıkmış en önemli eserdir.

Bu kitabında Bişr, daha önce yazdığı eserinde yer alan bazı ses ile ilgili hususları irdelemiştir. Buna ek olarak ilk kez değindiği hususların yanı sıra bazı konuları da etraflıca ele almıştır: Hece, vurgu, tonlama, ses aralığı bunlardan bazılarıdır.

Bu iki kitabının yanı sıra Bişr, Arap ses bilimine dair bir dizi başka çalışmalar da yayımlamıştır. Şimdi bu eserlerinden yola çıkarak Bişr’in ses bilimine dair görüşlerini ele almaya çalışacağız.

1.1. Fonetik ve Fonoloji Kavramları

Fonetik (phonetics) ve Fonoloji (phonology) kavramları ses bilimi ile ilgili önemli iki terimdir. Kimi eserlerde “ses bilgisi” anlamında ortak kullanılan bu iki kelime¹⁷⁶ iki farklı uzmanlık alanı için de kullanılmıştır. Ancak bu iki kavram arasında süregelen iç içelik göz önüne alındığında bu iki kavramı birbirinden kesin çizgilerle ayırmak zor olacaktır.

Bu iki kavram, kimi zaman birbirinden ayrı olarak kullanılır. Bu ayrımın temel sebebi: İlmî zorunluluktur. Bu durumda her bir dal kendine ait alt dallarla isimlendirilir. Bısr, bu kavramları şöyle tasnif eder: “Fonetik, saf dil bilimi araştırmaları için kullanılır. Yani sesin konuşmadaki yönü ile fiziki yönünü kapsayan bir kelimedir. Fonoloji ise belirli bir dildeki seslere ait genel kural ve kâideleri koyma kastıyla bu seslerin o dilde hangi görevde kullanıldığını ifade etmek için kullanılır.”¹⁷⁷

İbrahim Enîs, bu iki kelimeyi ayrı ayrı ifade edip farklarından bahsetse de temelde iki kelimenin eş anlamlı olduğunu dolayısıyla aralarında fark olduğunu söylemenin zor olduğunu şöyle açıklar: “İki kavram da aynı manayı ifade eder. Kullanıldığı alanlar haddizâtında aynı noktada birleşir ve sınırları benzerdir. Dolayısıyla bu iki kelimeyi birbirinden kesin olarak ayırmak zordur.”¹⁷⁸

Temmâm Hassân’a baktığımızda ise o, bu iki kelimeyi ayrı görüp fonetik kelimesini seslerin (الأصوات) yerine, fonoloji kavramını ise ses oluşumunun (التشكيل الصوتي) yerine kullanmıştır. Onun bu ayrımı tıpkı dil (اللغة) ve söz (الكلام) kelimelerinde yaptığı ayrıma benzer: “Söz (كلام) herhangi bir eylem ise dil (اللغة) bu eylemin sınırlarıdır. Söz davranış ise dil bu davranışın ölçüsüdür. Söz hareket ise dil bu hareketin kurallarıdır. Söz faaliyeti ise dil bu faaliyeti nizâmıdır. Söz konuşmayı duymak, yazıyı görmek ise dil bu sözü akılla idraklandırmaktır. Söz ferdi olarak var olabilir dil ise ancak toplumsal olarak var olabilir. Söz onca dil içinde, sadece o sese yönelik belli bir anlam itibar edilmişse var olabilir. Öyle ki söze dair dil araştırmaları bile dil ile ilişkilidir. Sözün bu anlamda

¹⁷⁶ Agop Dilâçar, “Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 19 (1971), 83.

¹⁷⁷ Kemâl Bısr, *İlmü'l-lügati'l-âmmeh-el-esvatü'l-'Arabîyye* (Kahire: Mektebetü'ş-Şebâb, t.s.), 60.

¹⁷⁸ İbrahim Enîs, *el-Esvâtü'l-lügaviyye* (Kahire: Mektebetü el-Encelû el-Mısrîyye, 1975), 4.

bir manaya delalet etmesi gerekir”.¹⁷⁹ Netice itibari ile ses (fonetik) bir iş (vasıf) ise ses oluşum ilmi (fonoloji) bu işin kapısı ve kurallarıdır.

Temmmâm Hassân’ın bu ayrımındaki amacı, bir kelimeyi diğerinden daha değerli görmek değildir. Onun böyle düşünmediğini şu ifadesinden anlayabiliriz: “Fonetik, sesin nasıl oluştuğunu ve bu seslerin sahip olduğu sıfatları ele alması bakımından bu seslerin belli bir dildeki kullanımını konu edinen fonoloji ilmine giriş mahiyetindedir.”¹⁸⁰

Aynı konuda Mahmûd es-Sa’rân ise iki kelimeyi birbirinden farklı görmez. Birinin diğerinden farklı görmenin neredeyse imkânsız olduğunu şöyle açıklar: “İlmi açıdan bu iki kelime, birbirini tamamlayan ve birbirine dayanan kelimelerdir. Birinin diğerinden kapsamlı veya üstün olduğunu kanıtlamaya çalışmak abestir. Dolayısıyla bu iki kelimeyi aynı çatı altında zikretmek en doğru olanıdır.”¹⁸¹

Aynı konuda Kemâl Bîşr’in görüşüne baktığımızda o, Phonetics terimini "فوناتيک" olarak -tercüme etmeksizin- Arapçaya aktarmıştır. Kelimeyi Arapçaya tercüme etmek ona göre, karışıklığa sebep olacaktır. Zira bu kelimeyi Arapçaya ses ilmi, söz, kelimeler vb. olarak tercüme eden diğer pek çok ses bilimi araştırmacıları, aynı anlam üzerinde mutabık olamamışlardır.

Bîşr, bu kelimeyi "علم الأصوات العام" (genel ses bilimi) olarak da tercüme etmemiştir. Bunu sebebini ise İngilizcede var olan “General Phonetics” kelimesiyle karşılanması dolayısıyla iki çevirinin karışması olarak açıklamıştır.¹⁸² Ancak yine de her iki kelimenin ifade ettiği alanı belirtmek amacıyla “fonoloji” terimini "علم وظائف الأصوات" veya "علم الأصوات التنظيمي" olarak tercüme etmiştir.¹⁸³

Bîşr, fonetik ve fonoloji kavramlarını tamamen aynı kavramlar olarak değerlendirmez. Aralarındaki farklılığın sebebi: Dil bilimi araştırmacılarının seslerin gerçeklerine ve bu seslerin bizzat doğal haline bakarak sunduğu farklılıklardır. Bîşr’e göre bu farkları daha iyi anlayabilmek için ses bilimi alanında başı çeken akım ve okulları takip etmek ve ilgili

¹⁷⁹ Temmmâm Hassân, *el-lügatü'l-‘Arabîyye ma‘nâhâ ve mebnâhâ* (Kahire: Dâru’s-Sekâfe, 1994), 32-33.

¹⁸⁰ Temmmâm Hassân, *el-Lüga beyne‘l-Mi‘yâriyye ve‘l-Vasfiyye* (Kahire: ‘Alemü‘l-Kütüb, 2000), 115.

¹⁸¹ Mahmûd Es-Sa‘rân, *‘İlmü‘l-lüga mükaddime lil-kâri‘l-‘Arabî* (Kahire: Dâru‘l-Fikri‘l-‘Arabî, 1997), 166.

¹⁸² Bîşr, *‘İlmü‘l-asvât*, 66.

¹⁸³ Bîşr, *‘İlmü‘l-asvât*, 67.

kelimelerle alakalı görüşlerine bakmakta yarar vardır. Bu maksatla Bişr, kitabının devamında bu alandaki öncü okul ve kişilerin görüşlerini ele almıştır.¹⁸⁴

Ses bilimi alanında kendini kanıtlamış bu okullara Bişr'in bize sunduğu kadarıyla baktığımızda, her bir okulun kendine ait görüşü vardır. Örneğin Prag Okulu bu iki kelimenin birbirinden tamamen farklı alanları ihtiva ettiğini kabul ediyorken İngiliz Okulunun iki kavramın kastettiği alanı yakınlaştırmak çabasında olduğu görülür.

Bişr'in bu iki kelimeye dair düşüncesini şöyle açıklayabiliriz: Fonoloji kelimesini araştıran bir kimse fonetik kelimesine de bakmak zorundadır. Dolayısıyla iki kelime birbiriyle bağlantılı ve iç içe geçmişlerdir. Bişr, bu iki kelimenin birbirini tamamladığını da düşünür. İki kelimeyi birbirinden ayrı düşünmek abestir. Fakat gerektiği durumda ayrı düşünülebilir. Ancak bu ayırım sadece zorunlu durumlarda mümkün olabilir. Bişr, bunu ise şöyle ifade eder:

“Ses bilimine dair merkezi bir araştırma yapıldığında veya bu bilimin yan dallarına ait bir husus ele alındığında birbirinden farklı iki ayrı kavram olarak görebileceğimiz kavramlar vardır. Fonetik ve fonoloji kavramlarının böyle bir durumda dahi aralarındaki güçlü bağın ve ifade ettikleri hususların birbiriyle olan sıkı ilişkilerinin akıldan çıkarılmaması gereklidir.”¹⁸⁵

Bişr, döneminde hâkim olan bir görüşe de işaret eder: Bu iki kavramın ses bilimi açısından aynı kavram olarak ifade edilmesi. Bu görüş, Mahmûd es-Sa'rân'ın iki kavramı tek başlık altında incelemesi ile örtüşmektedir.¹⁸⁶

Sonuç olarak Bişr, iki kavramı şöyle açıklar: “Bunlar ayrı iki alan veya araştırma alanına işaret eden iki farklı kelime değillerdir. İkisi birbiriyle bağlantılı ve ilişkili kavramlardır. Alanları ortaktır ki bu da: ses bilimidir. Amaçları ortaktır ki bu da: ses ya da dil araştırmalarıdır. Aralarındaki tek fark yöntem ve bakış açısı farklılığıdır.”¹⁸⁷

---

¹⁸⁴ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 71-112.

¹⁸⁵ Bişr, *el-Esvâtü'l-'Arabiyye*, 39.

¹⁸⁶ es-Sa'rân, *İlmü'l-lüga*, 166.

¹⁸⁷ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 113.

Görüldüğü üzere modern dil bilimcilerin bu iki kelimeye bakış açıları farklıdır. Kimi dil bilimci iki kelimenin farklı alanlara işaret ettiğini düşünmüş, dolayısıyla iki kelimeyi farklı dil alanları için kullanmıştır. Kimi dil bilimci ise iki kelimeyi eş anlamlı olarak görmüş ve aynı dil alanı için kullanmışlardır.

Özetle bu iki kavramın ayrımı noktasında Bişr, Temmâm Hassân ile İbrahim Enîs'ten farklı görüştedir. Onlar, bu iki kavramın birbirinden ayrı, farklı alanları temsil eden kavramlar olduklarını düşünmüşlerdir. Onların aksine Mahmûd es-Sa'rân, iki kavramın aynı alanı ihtiva ettiği –ki bu da “ses bilimi”dir- noktasında Bişr ile paralel görüştedir.

1.2 Ses Organları

Ses biliminin konusu dilden çıkan seslerdir. Bu seslerin diğer sesler gibi bir oluşum süreci vardır. Mesela suyun çarpması sonucu oluşan şarılıtlı sesin oluşma sebebi suyun akmasıdır. İnsandan çıkan konuşma sesi de nefes alma halinde akciğerden çıkan hava ile oluşur. Bu hava çıkarken bazı sesin oluşmasını sağlayan sebepler ile konuşmaya dönüşür.¹⁸⁸ Sesin oluşmasını sağlayan bu sebeplere ses organları denir.

Bişr'in ses organlarını konuşma sesinin bir oluşum nedeni olarak görerek tanımlamasının sebebi bu organların aslî görevlerinin konuşma sesi oluşturmaları olarak görmemesidir. Bu konuda Bişr ile paralel görüşte olan Temmâm Hassân, bu durumu şöyle izah etmiştir:

“Bu ses organlarının sadece sesin çıkmasını sağlayan bir görevi olduğunu söylemek doğru olmaz. Çünkü bu organların esas görevi konuşma seslerini çıkarmak değildir. Asıl görevleri insanın hayatını devam etmesini mümkün kılan solunumu sürdürmektir. Ancak zorunluluktan dolayı insan aklı bu organlara ikinci bir görev yüklemiştir ki o da konuşma seslerini çıkarmaktır”.¹⁸⁹

İbrahim Enîs *el-Esvâtü'l-Lügaviyye* adlı eserine, ses biliminde işitmenin önemini ele aldıktan sonra ses organlarına değinerek başlar. Bu da onun bu alana verdiği önemin açık bir ifadesidir.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 119.

¹⁸⁹ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-bahs fi'l-lüga* (Kahire: Mektebetü'l-Encelü'l-Mısıriyye, 1955), 65.

¹⁹⁰ Enîs, *el-Esvâtü'l-lügaviyye*, 16.

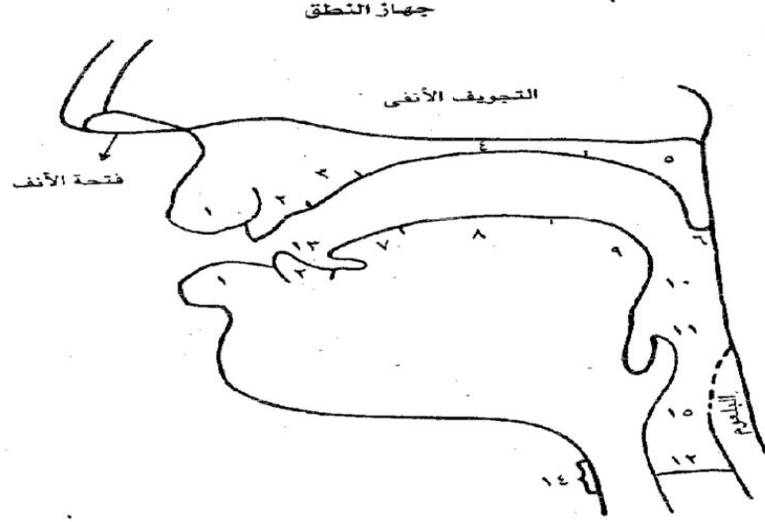
Bişr, *‘İlmü’l-Asvât* adlı eserinde, ses organlarının her birini, Arapçadaki özel ses durumlarını göz önünde bulundurarak etraflı bir şekilde ele almıştır. Konunun başlangıcında dört hususa vurgu yapar:

- 1- Bütün ses organları hareketli değildir. Bazısı sabit ve hareketsizdir. Bunlar az hareket edebilir. Dil ve dudak gibi.
- 2- “Ses organları” olarak isimlendirilmeleri mecazidir. Zira bu organların ana görevleri konuşma seslerini çıkartmak değildir. Her birinin farklı daha önemli görevleri vardır. Mesela dilin asli görevi tat almasıdır. Dişin ise yemeği çiğnemesi ve öğütmesidir.
- 3- Ses organları bütüncüdür. Yani ses, her bir organın farklı bölümlerinden geçerek konuşma haline gelir. Bu açıdan dil sesi dediğimiz bir ses, sadece dilde oluşmaz veya sadece dilden çıkmaz.
- 4- Ses organları bütün insanlarda aynıdır. Kişiden kişiye veya milletten millete değişmez.¹⁹¹

Bişr, kitabında ses organlarının daha iyi anlaşılabilmesi için tablo verir. Bu tabloyu aynen sunmanın daha yararlı olacağını düşünüyoruz.

---

¹⁹¹ Bişr, *‘İlmü’l-asvât*, 133.

	Mahreç Bölgesi	Arapçası
1	Dudak	١- الشفاه
2	Dişler	٢- الأسنان
3	Diş kökü (damak ucu)	٣- أصول الأسنان (ومقدم الحنك)
4	Sert damak (damak ortası)	٤- الحنك الصلب (وسط الحنك)
5	Yumuşak damak (damak sonu)	٥- الحنك اللين (أقصى الحنك)
6	Küçük dil (üst damak kısmı)	٦- اللهاة
7	Dilin ön uçları	٧- طرف اللسان
8	Dilin orta kısmı	٨- مقدم اللسان (وسط اللسان)
9	Dilin sonu (arka kısmı)	٩- مؤخر اللسان
10	Boğaz	١٠- الحلق
11	Küçük dil	١١- لسان المزمار
12	Ses telleri bölgesi	١٢- موقع الأوتار الصوتية
13	Dil ucu	١٣- ذلق اللسان (نهايته)
14	Gırtlak bölgesi (önden)	١٤- منطقة الحنجرة (من الأمام)
15	Yemek borusu	١٥- القصبة الهوائية

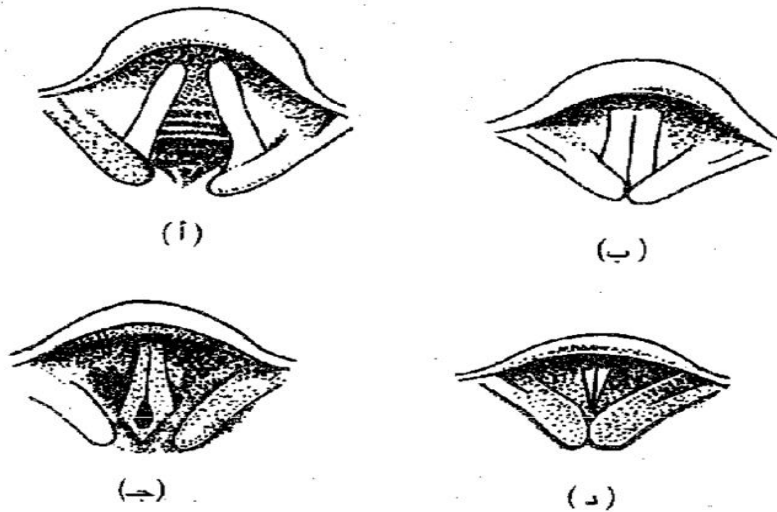
Buradaki izâhına göre: Ses organları, boğaz boşluğunun en altında yer alan ve sınırlı bir bölgeye sahip olan gırtlaktan (Larynx) (14. Bölge) başlar. Bu kısım, boğazın ağza en uzak kısmının bir parçasından oluşur. Ses, buraya akciğerden geçmiş olur. Gırtlığın üstünde dile benzeyen bir kısım vardır. Bu kısım küçük dil (Epiglot) (11. Bölge) olarak isimlendirilir. Bişr'e göre ses oluşumunda bu kısmın doğrudan etkisi yoktur.¹⁹²

¹⁹² Bişr, 'İlmü'l-asvât, 134.

Bişr'e göre ses telleri, (vocal bands) dudağa benzeyen ve gırtlığa arkadan öne doğru dikey bir pozisyonda uzanan ses organlarıdır. Ses telleri, hareketli ses organlarıdır. Bişr'e göre ses telleri çok farklı pozisyonlar alabilirler. Bunların en önemlileri şu dört pozisyondur:

- 1- Nefes alırken ki pozisyon (breath),
- 2- Müzikal bir nağmedeki pozisyon (musical note),
- 3- Fısıltı sesleri çıkarılırken ki pozisyon (whisper),
- 4- Katı hemze çıkarılırken ki pozisyon (glattal stop).¹⁹³

Bişr, bu dört pozisyonu tablolarla izâhlandırarak açıklamıştır. Bu tablo:

Tabloda:

(a) ile gösterilen durum: Ses tellerinin teneffüs anındaki pozisyonudur. Ses tellerinin bu pozisyonunda (...خ -ح -ث -ت) gibi mehmûs sesler (الأصوات المهموسة) çıkar.

(b) ile gösterilen pozisyon: Müzikal nağmelerin telaffuzu esnasında ses tellerinin aldığı pozisyonudur. Bu pozisyonda ise (...ذ -ج -ب) gibi mechûr sesler (الأصوات المجهورة) ve Arapça uzun veya kısa tüm harekeler bu durumda çıkar.

¹⁹³ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 135.

(ج) ile gösterilen pozisyon: Ses tellerinin fısıltı seslerinin telaffuzu anında aldığı pozisyonu göstermektedir.

(د) ile gösterilen pozisyon: Arapçadaki katı‘ hemzesinin telaffuzu esnasındaki ses tellerinin pozisyonunu göstermektedir.¹⁹⁴

Sesin oluşmasında boğaz (pharynx) (10. Bölge): Gırtlak ile ağız arasındaki bölümdür. Sesin bu bölgesine boğaz boşluğu veya boğaz oyuğu (كفف) denir. Bu kısmın ses oluşumundaki yeri bazı konuşma harflerinin çıktığı yerdir.¹⁹⁵

Dil (tongue) ise Bişr’e göre ses oluşumunda en önemli organıdır. Çünkü büyük oranda hareketli ve elastiktir. Dil, bu özelliği ile birkaç bölüme ayrılır. Bişr, bu ayrımı üç bölüm ile sınırlandırır:

- 1- Dilin en gerisi veya dudaklara en uzak kısmı (back of the tongue) (9. Bölge). Bu kısım esnek damak yapısındadır ve damak sonu (أقصى الحنك) olarak isimlendirilir.
- 2- Dilin orta kısmı (front of the tongue) (8. Bölge). Bu kısım sert damağa denk gelir ve bundan dolayı orta damak (وسط الحنك) olarak isimlendirilir.
- 3- Dilin ön tarafları (blade of the tongue) (7. Bölge). Dilin, dişlere denk gelen kısımlarıdır.¹⁹⁶

Bişr, dil bölgeleri için sayılmış olan dil ucu (tip of tongue) (13. Bölge) bölgesini, esasında dilin ön tarafları ile aynı bölgeye denk geldiğini söyleyerek harici bir bölge olarak saymamıştır. Bişr, son olarak dil için, asıl dil bölgesi (أصل اللسان) (root of the tongue) dilin kökü denilen bir bölgenin de olduğunu belirterek bitirmiştir.

Ses oluşumunda damak (palate) ise sabit bir organdır. Bişr, bu organı çoğunlukla üst damak (سقف) diye isimlendirir. Burdan çeşitli dil sesleri çıkar. O, damağı sesin oluşumundaki yeri açısından üç kısma ayırır:

- 1- Damak ucu (مقدم الحنك) veya diş eti (teeth ridge-alveole) (3. Bölge)

¹⁹⁴ Bişr, *İlmü’l-asvât*, 138.

¹⁹⁵ Bişr, *İlmü’l-asvât*, 138.

¹⁹⁶ Bişr, *İlmü’l-asvât*, 138.

- 2- Orta damak veya sert damak (وسط الحنك) (hard palate) (4. Bölge)
- 3- Uzak damak veya yumuşak damak (أقصى الحنك). (soft palate) (5. Bölge).

197

Küçük dil (üst kısmı) (uvula) (6. Bölge) ise yumuşak damağın sonunda yer alır. Ses oluşumunda önemli bir organdır. Fasih Arapçadaki kaf (ق) harfinin çıktığı yerdir.

Burun boşluğu ya da geniz (nasal cavity), akciğerlerden çıkan havanın yumuşak damağın inmesi sonucu iletildiği bölgedir. Buradan mim (م) ve nun (ن) harfleri çıkar.

Üst ve alt dudaklar (lips) ise ses oluşumunun hareketli organlarıdır. Bış bunları ses oluşumunun önemli organlarından sayar. Bazı harflerin, seslerin ve sıfatlarının çıkmasında etkili olduğunu, özellikle de harekelerin çıkmasında özel bir önem arz ettiğini ifade eder.¹⁹⁸

Dişler (teeth) hareketsiz ses organlarıdır. Üst dişler ve alt dişler olmak üzere iki kısma ayrılırlar. Dişler diğer organlarla beraber sesin oluşumunda önemli rol oynarlar. (د) ve (ت) gibi bazı seslerin oluşumunda dil dişlere uzanır. Yine bazı seslerin oluşumunda dudaklar ve dişler birbirine uzanır. Örneğın (ف) harfinin telaffuzunda üst dudak alt dişlerle temas ederek çıkar.

Bış, ses oluşumuna dair bu hususlardan bahsettikten sonra ses oluşumunda önemi yadsınamaz olan akciğerlere de şöyle değınir:

“Akciğerlerin ses oluşumundaki önemi küçümsenemez. Hatta akciğer ses oluşumunun en önemli organıdır denilebilir. Çünkü akciğerler olmadan teneffüs olmaz, konuşma gerçekleşmez hatta hayatın bizatihi kendisi olmaz.”¹⁹⁹

Bış bu bölümün sonunda, klasik dil bilimcilerin de ses organlarına dair tasniflerine işaret etmek amacıyla Sekkâkî'nin kitabında sunmuş olduğu tabloyu²⁰⁰ da aktarmıştır.²⁰¹

¹⁹⁷ Bış, *İlmü'l-asvât*, 139.

¹⁹⁸ Bış, *İlmü'l-asvât*, 140.

¹⁹⁹ Bış, *İlmü'l-asvât*, 141.

²⁰⁰ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 2/13.

²⁰¹ Bış, *İlmü'l-asvât*, 143.

Sesin oluşumuna dair gerek Bişr'in görüşleri gerek modern diğer dil bilimcilerin gerekse de klasik dönem dil bilimcilerin görüşleri, dil bilimi açısından son derece önem arz eder. Zira ses oluşumunu bilmeden ses biliminden bahsetmek dolayısıyla dil bilgisinden bahsetmek yersiz olacaktır.

Bişr, *'İlmü'l-Asvât* adlı eserinde, sessiz harfleri üç açıdan farklı şekillerde sınıflandırmıştır. Biz Bişr'in bu ayrımını, hem kadîm dil bilimciler ile daha rahat kıyaslayabilmek hem de daha yaygın bir tasnif olduğu için farklı başlıklar altında ele aldık. Bu başlıklar altında Bişr'in görüşlerine aynen yer verdik.

1.3. Seslerin Mahreçleri

Sözlükte çıkış yeri²⁰² (çıkışın olduğu konum) anlamına gelen mahreç, ses ve tecvid bilimlerinde “sesin çıkış yeri”²⁰³ olarak tanımlanır.

Bişr, *'İlmü'l-Asvât* adlı eserinin seslerin tasnifi bölümünde, seslerin sesli (hareke) veya sessiz olarak ayrılmasında temel ölçüğün ses tellerinin durumu ve sesin akciğerlerden çıktıktan sonra almış olduğu yol olduğunu belirtmiştir.²⁰⁴ Bu ayrım modern dönemde benimsenmiş olan ayrımdır.

Bişr, sessiz harflerin (الأصوات الصامتة) tasnifinde genel üç ölçü olduğunu belirtir: Yukarıda zikrettiğimiz iki ölçünün (ses tellerinin durumu ve sesin akciğerlerden çıktıktan sonra almış olduğu yol) yanında sesin mahreci de seslerin ayrımında farkın temelidir. Bişr, bu üç ölçünün her birine göre Arapça harflerin tasnifini ayrı ayrı ele almıştır.

Modern dil bilimciler, sesleri sınıflandırılırken sesler arasındaki şu üç yönden hareket ederek bu ayrımı yapmışlardır: Seslerin mahreçleri, seslerin sıfatları ve cehr-hems.²⁰⁵

Seslerin ayrımında mahreçlerin temel teşkil ettiğini Halîl b. Ahmed de dile getirir. Zira onun *Kitabü'l-'Ayn* adlı eseri, mahreçlerin tasnifine göre yapılmıştır. Ayrıca tüm sınıflandırmalarında mahreç hususuna dikkat etmiştir.

²⁰² Ebû Fadl İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1992), “harece”, 2/249.

²⁰³ Abdurrahman Çetin, *Kur'ân Okuma Esasları* (İstanbul: Emin Yayınları, 2019), 48/97.

²⁰⁴ Bişr, *'İlmü'l-Asvât*, 150.

²⁰⁵ Hilmi Halîl, *Mukaddime li'd-dirâse 'ilmi'l-lüga* (İskenderiye: Dâr'ul-Ma'rifeti'l-Câmi'a, 1996), 188.

'Ayn (ع), he (ح), ha (خ) ve gayn (غ) boğaz harfleridir çünkü başlangıç yerleri boğazdır. Kaf (ك) ve kef (ك) küçük dil harfleridir çünkü çıkış yerleri küçük dildir...²⁰⁶

Mahrece dayanarak harf ayrımı yapan sadece Halîl b. Ahmed değildir. Diğer pek çok klasik dönem dil bilgini mahreci ses ayrımının esası olarak görmüştür. Bunlar arasında Sîbeveyh, İbn Cinnî on altı mahreç bölgesi saymışlardır.²⁰⁷

Bişr, klasik ve modern tüm dil bilimciler gibi mahreçleri seslerin ayrımında temel unsur olarak görmüştür. O, söz konusu ayrıma girmeden önce şöyle bir uyarıda bulunmayı önemli görmüştür:

“Sesin çıkış yeri terimi, belli bir sesin sadece o bölgeden, mahreçten çıktığı anlamına gelmez. Bir harfin veya sesin çıkmasında iki veya daha fazla organın etkisi mutlaka vardır.”²⁰⁸

Bişr, mahreç bölgelerini on bire ayırır:

- 1- Dudak sesleri (أصوات شفوية). Bunlar (ب) ve (م) harfleridir. Bişr, pek çok dil bilimcinin (و) harfini de bu seslerden saydığını ifade etmiştir. Bişr'e göre bu yanlış değildir fakat daha doğru olan onu damak harflerinden saymaktır.
- 2- Diş-dudak sesleri (شفوية-أسنانية). (ف) harfi.
- 3- Diş veya dişler arası sesler (أسنانية أو أصوات ما بين الأسنان). (ث), (ذ) ve (ظ) harfleri.
- 4- Diş-diş eti sesleri (أسنانية – لثوية). (ت), (د), (ض), (ط), (ل) ve (ن) harfleri.
- 5- Ön avurt²⁰⁹ (diş eti) sesleri (لثوية). (ر), (ز), (س) ve (ص) harfleri. 4 ve 5 numaralı mahreç bölgeleri birbirine çok yakın olduğu için ayrımları zordur. Bu yüzden bazı dil bilimciler (ز), (س) ve (ص) harflerini (ت) ve (د) harfleri ile kardeş saymışlardır. Fakat Bişr, bunları 4 numaralı mahreç bölgesinden çok az durumda çıktığını ifade etmiştir.
- 6- Diş eti-damak sesleri (أسوات لثوية – حنكية). (ج) ve (ش) harfleri.

²⁰⁶ Ebû Abdurrahman el-Halîl bin Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn* thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî (İran: Dâru'l-Hicra, h. 1409), 1/58.

²⁰⁷ Ebû Bişr 'Amr bin Osmân bin Kanber Sîbeveyh, *el-Kitâb*, thk. 'Abdü'sselâm Hârûn (Riyad: Dâru'r-Rifâ', 1986), 4/433; İbn Cinnî, *Sirru sinâ'ati'l-i'râb*, 1/46; Bişr, *'İlmü'l-asvât*, 185.

²⁰⁸ Bişr, *'İlmü'l-asvât*, 183.

²⁰⁹ Avurt: yanakların ağız boşluğundaki iç yanlarıdır.

- 7- Orta damak sesleri (أصوات وسط الحنك) (ي). Bişr bu noktada şöyle bir izaha gitmiştir: “(ي) sesi ile (ج) ve (ش) seslerinin çıkış yerleri birbirine çok yakın olduğu için çıkış noktalarına dikkat etmemiz lazım. Bazı dil bilimciler, bu üç harfi orta damak sesleri olarak tasnif etmişlerdir. Klasik dönem Arap dil bilimcileri, bu harfleri (الأصوات الشجرية) olarak isimlendirmişlerdi. Yani onlara göre çıkış yerleri aynıydı.”
- 8- Uzak (yumuşak) damak sesleri (أقصى الحنك) (خ), (غ), (ك) ve (و) sesleri.
- 9- Küçük dil sesleri (أصوات لهوية) (ق) sesi. Bu ses Fasih Arapçadaki sestir.
- 10- Boğaz sesleri (أصوات حلقيّة) (ع) ve (ح) sesleri.
- 11- Gırtlak sesleri (أصوات حنجريّة) Hemze (ء) ve (ه) sesleri.²¹⁰

Bişr, mahreçlerle ilgili kendi düşüncelerini ifade ettikten sonra, klasik dil bilimcilerin de görüşlerini zikretmiştir. Daha sonra ise İbn Cinnî'nin zikretmiş olduğu mahreç bölgelerinin tamamını belirterek, her biri ile ilgili görüşlerini ifade etmiştir.

Ayrıca Bişr, bu tasnifini dudaktan başlayarak boğazın altına doğru inme suretiyle yapmıştır.²¹¹ Bu tasnif klasik dönem dil bilimcilerinin tersi bir tasniftir. Çünkü onlar, bu tasnife boğaz bölgesinden başlayarak dudağa gelme şeklinde yapmışlardı. Bişr'in bu tasnifi son zamanlarda en çok kullanılan tasniftir.

Mahreçlerin tasnifi noktasında İbrahim Enîs²¹², Mahmûd es-Sa'rân²¹³, Ahmed Muhtâr Ömer²¹⁴, Kemâl Bişr ile aynı görüştedir. Öte yandan Bişr'e muhalefet ederek mahreçlerin sayısını on olarak kabul eden dil bilimciler de vardır: Temmâm Hassân²¹⁵ ve Ramazân 'Abdüttevâb²¹⁶ bu dil bilimcilerden bazılarıdır. Çağdaş dil bilimcilerinin büyük çoğunluğu mahreçlerin sayısını on olarak kabul etmişlerdir.

²¹⁰ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 185.

²¹¹ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 190.

²¹² Enîs, *el-Esvâtü'l-lügaviyye*, 74-75.

²¹³ es-Sa'rân, *İlmü'l-lüga*, 151-152.

²¹⁴ Ahmed Muhtâr Ömer, *Dirâsatü's-savti'l-lügavi* (Kahire: 'Âlemü'l-Kütüb, 1997), 315-319.

²¹⁵ Hassân, *Menâhicü'l-bahs fi'l-lüga*, 86-87.

²¹⁶ Ramazân 'Abdüttevâb, *el-Medhal ilâ 'ilmi'l-lüga ve menâhicü'l-bahsi'l-lügavi* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997), 30.

Genel olarak mahreçlerin sayısını on ve on bir olarak kabul eden dil bilimcilerin dışında dokuz olarak kabul eden dil bilimciler de olmuştur. Sa‘d Meslûh bunlardan birisidir.²¹⁷

Bişr’in harflerin mahreçlerini on bir olarak kabul etmemesini irdeleyecek olursak: Onun özellikle 4 ve 5 numaralı mahreç bölgelerini birbirinden ayırması, diğer dil bilimcilere ters düştüğü noktadır. Hâlbuki 4 numaralı mahreç bölgesi aslında onun tasnifine göre de 5 numarayı kapsayacak niteliktedir. Ayrıca onun bu ayırımında temel aldığı nokta şahsi düşüncesidir ki bu da iki farklı mahreç bölgesi oluşturmak için yeterli değildir.²¹⁸

Ayrıca Bişr, 7 numaralı mahreç bölgesini tasnif ederken de belirttiği üzere Fasih Arapçadaki (ي) sesi ile (ج) ve (ش) sesini çok yakın mahreçli saymasına ve hatta klasik dönem dil bilimcilerin bu üç harfi aynı başlık altında ele alarak ortak mahreç bölgesinden saymalarına rağmen, bu harfleri farklı mahreç bölgelerinden zikretmeyi tercih etmiştir.

Yukarıda ifade ettiğimiz tüm bu hususlardan anlaşılan şu ki: Bu farklılığa sebep olan esas nokta bazı harflerin yakın mahreçlere sahip olmasından dolayı farklı bir mahreç noktası olarak sayılıp sayılmamasıdır.

1.4. Seslerin Sıfatları

Mahreçlerin seslerin sınıflandırılmasında temel teşkil ettiğini klasik ve çağdaş tüm ses bilimcilerinin kabul ettiğini ifade etmiştik. Ancak seslerin tasnifinde tek kıstasın mahreç bölgeleri olamayacağına da dikkat çekmiştik. Zira değindiğimiz üzere yakın mahreç bölgelerine göre kimi harfler farklı tasnifata tabi tutulmuştur. Bu durumda seslerin tasnifinde başka kıstaslar da gerekir ki bunlardan biri seslerin sıfatlarıdır.

Bazı dil bilimciler harfleri, çeşitli açılardan on dokuz ayrı sığata ayırmışlardır. Başka bazı dil bilimciler bu sayıyı kırk dörde kadar çıkarmış, bazıları bu sayıyı azaltmış veya çoğaltmıştır. Fakat ses bilimcilerin ekserisine göre bu sıfatların sayısı on dokuzdur. Bunlar: Cehr, hems, şiddet, rehâvet (rihvet), beyne beyne (beyniyye), isti‘lâ, istif‘âl,

²¹⁷ Sa‘d Meslûh, *Dirâsatü’s-sem‘ ve’l-keâm* (Kahire: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1980), 200-201.

²¹⁸ es-Semîhiyyîn, *Cühûdü Kemâl Bişr fi’d-dersi’l-lügaviyyi’l-hadis*, 24,

itbâk, infitâh, tefhîm, terkîk, tefeşşî, tekrîr, istitâle, gunne, zelâge(dil ucu-peltek), medd, lîn, safîr ve kalkaledir.²¹⁹

Arapça harflerin tasnifi konusuna baktığımızda eski ve yeni dil bilimcileri arasında birtakım farklılıkların olduğunu görürüz. Ramazân ‘Abdüttevâb’a göre bunun iki sebebi olabilir. **Birinci sebep:** Fasih bazı sesler gelişti. Dolayısıyla bugün konuşulan bazı sesler kadim dönemde konuşulandan farklıdır. **İkinci sebep:** Bugün konuşulan sesler bizzat klasik dil bilimcilerinin ortaya koyduğu dolayısıyla o dönem konuşulan seslerdir. Herhangi bir gelişme veya değişim söz konusu değildir. O halde kadim ulema bu tasnifinde hata etti.²²⁰

Bu iki sebepten tercihi en yakın olan birinci sebep olmalıdır. Zira klasik dönem dil bilimcilerin bu tasniflerinde ince düşündükleri ortadadır. Ayrıca bugünkü Arapça, çok farklı lehçelerde dolayısıyla çok farklı şekillerde konuşulmaktadır. Göz ardı edilmemesi gereken bir diğer husus ise modern ses cihazları, ses kayıt aletleri seslerin sıfatlarını çok daha ince ve etraflı olarak incelememize olanak sağlamıştır. Bu da seslerin sıfatları noktasında kadim ulemeden daha etraflı düşünmemize ve daha farklı sonuçlara ulaşmamıza imkân sağlamıştır.²²¹

1.4.1. Cehr ve Hems

Cehr (الجهر) sözlükte açıklamak, ortaya çıkmak, sesi yükseltmek, bir sözü açıkça söylemek anlamlarına gelir. Hems (الهَمْس) ise sözlükte bir sesi gizlemeye, fısıldamaya veya gizli sese denir.²²² Kadim dil bilimcilerin cehr ve hems tanımlarının, tecvid ilmine paralel bir tanım olduğu görülür. Zira o dönem Arapça harflerinin sıfatlarının tasnifi, daha çok Kur’ân-ı Kerîm’in doğru okunuşu maksadıyla harfleri konu edinmekten ibaretti.

Kadim dil bilimciler cehr sıfatını “Harfin telaffuzu esnasında mahrecine itimadın (baskının) kuvvetli olması dolayısıyla sesin akıp nefesin tamamının veya çoğunun

²¹⁹ Bendur bin Abdullah es-Sebîti, “Mehâricü’l-hurûf ‘inde İbn Cinnî” , *elibrary-medium* (Erişim 23 Haziran 2022).

²²⁰ ‘Abdüttevâb, *el-Medhal ilâ ‘ilmi’l-lüga ve menâhicü’l-bahsi’l-lügavî*, 62.

²²¹ es-Semîhiyyîn, *Cühûdü Kemâl Bişr fî’l-dersi’l-lügaviyyi’l-hadîs*, 26.

²²² Çetin, *Kur’ân Okuma Esasları*, 115.

hapsolmasıdır.”²²³ şeklinde tanımlamışlardır. Hems sıfatını ise “Harfin telaffuzu esnasında mahrecine dayanmanın zayıf olması sebebiyle sesin ve nefesin akmasıdır”²²⁴ki bunu cehr harflerinde istesen de yapamazsın.”²²⁵ şeklinde tanımlamışlardır.

Modern dil bilimcilerin tanımına baktığımızda ise onlar cehri şöyle tanımlamışlardır: “İki ses telinin sesle beraber sarsıldığı durumdur.” Bunun aksine hems ise “Sesi telaffuzu esnasında ses tellerinin sarsılmadığı ve telaffuz anında yankı duyulmadığı durumdur.”²²⁶

Mutekaddim dil bilimcilerin tanımına baktığımızda bunların cehr ve hems tanımlarında dayandıkları temel nokta; havanın ses organlarında akıp akmaması durumudur. Ses tellerinin veya havanın akmasında ses tellerinin durumuna vurgu yapılmamıştır. Modern dil bilimcilerin ise tanımlarında dayandıkları esas nokta; sarsılıp sarsılmaması bakımından ses telleridir.²²⁷

Bişr, Arapça harfleri, telaffuz esnasındaki ses tellerinin durumuna göre üç gruba ayırır. Bunlar:

A) Mehmûs sesler (voiceless): Akciğerden havanın çıkması esnasında ses tellerinden birinin diğerinden uzaklaşması halinde oluşan seslerdir. Bu şekilde ses telleri havanın herhangi bir engelle karşılaşmadan çıkmasına izin vermiş olurlar. Böylece ses telleri titrememiş olur. O halde mehmûs sesler konuşma esnasında ses tellerinin titrememesidir.²²⁸

Bişr’e göre mehmûs sesler on iki tanedir. Bunlar: (ت، ث، ح، خ، س، ش، ص، ط، ه، ف، ق، ك، ه)

Bişr, bu tasnifinde mehmûs harflerden saydığı “ق” ve “ط” harflerinde kadim ulemeye ihtilaf ettiği görülmüştür. Zira Sîbeveyh başta olmak üzere kadim dil bilimciler bu iki harfi mechûr harflerden saymışlardır.

²²³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/434; İbn Cinnî, *Sirru sinâ’ati’l-i’râb*, 1/60; Çetin, *Kur’ân Okuma Esasları*, 115.

²²⁴ Çetin, *Kur’ân Okuma Esasları*, 115.

²²⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/434; İbn Cinnî, *Sirru sinâ’ati’l-i’râb*, 1/60.

²²⁶ Enîs, *el-Esvâtü’l-lügaviyye*, 21.

²²⁷ Bişr, *İlmü’l-asvât*, 172.

²²⁸ Bişr, *İlmü’l-asvât*, 174.

B) Mechûr sesler (voiced) : Akciğerden çıkan havanın akması esnasında iki ses telinin birbirine yaklaşması durumunda oluşan seslerdir. Bu yaklaşımdan dolayı iki ses teli arasındaki boşluk daralır ve böylece hava akar ancak bu akma esnasında ses telleri titrer ve sarsılır. Bu halde çıkan seslere mechûr sesler denir.

Mechûr harfler bugün konuştuğumuz haliyle on beş harftir. Bunlar: (ب ، ج ، د ، ذ) ، (بي ، ي) ، (ر ، ز ، ض ، ظ ، ع ، غ ، ل ، م ، ن ، و ، ي) ، “ق” , “ط” ve “hemze”yi hems harflerinden saydıklarına değinmiştir. Fakat Bişr’e göre bu üç harfin telaffuzu esnasında ses telleri cehr sıfatına uygun pozisyonundadır.²²⁹

C) Mechûr ve mehmûs olmayan sesler: Böyle olan ses “katı‘ hemzesi”dir. Bu ses, havanın akması esnasında ses tellerinin tamamen birbirine yakınlaşması ve dolayısıyla hapsolmesiyle oluşur.

Şöyle ki: Ses telleri havanın akması esnasında yaklaşır yapışır ve nefes kesilir. Tam tutulmanın ardından ses telleri aniden açılır ve hapsolmuş olan hava, ses patlaması şeklinde çıkar.²³⁰

Yukarıda da zikrettiğimiz gibi Bişr, hemzeyi cehr harflerinden saymayarak mütekaddim dil bilimcilere ihtilaf etmiştir. Zira Sîbeveyh ve İbn Cinnî gibi mütekaddim dil bilimciler hemzeyi cehr harflerinden saymışlardır.²³¹

Modern dil bilimcilerin konu hakkındaki görüşlerine baktığımızda Bişr ile aynı görüşte olan dil bilimciler de vardır. Bunlardan İbrahim Enîs, hemzeyi mechûr veya mehmûs harflerden saymamıştır.²³² Bişr’in aksine hemzeyi mechûr harflerden sayanlar da olmuştur. Temmâm Hassân²³³, Abdurrahman Eyyûb²³⁴ bunlardandır.

Bişr, hemze konusunda şâzz sayılabilecek olan bu görüşünü şöyle açıklar: “Bu sesin çıkması esnasında ses tellerinin durumu ne mechûr harflerin ne de mehmûs harflerin durumuna tamamıyla uygundur. Hemzenin hems harflerinden olduğunu düşünenlerin bu durumu cehr sıfatına sahip olmadığını kanıtlamaya çalışarak yapmaları yanılıdır.

²²⁹ Bişr, *İlmü’l-asvât*, 174.

²³⁰ Bişr, *İlmü’l-asvât*, 175.

²³¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/434; İbn Cinnî, *Sirru sinâ‘ati’l-i‘râb*, 1/60.

²³² Enîs, *el-Esvâtü’l-lügaviyye*, 72.

²³³ Hassân, *Menâhicü’l-bahs fi’l-lüga*, 125-126.

²³⁴ Abdurrahman Eyyûb, *Esvâtü’l-lüga* (Kahire: Matba‘atü’l-Kilânî, 1968), 217-218.

Çünkü onlar bu sesin oluşumunun ikinci aşamasına dikkat ediyorlar ki bu aşama sesin patlaması aşamasıdır. Dolayısıyla bu durumda ses tellerinin durumu hems sıfatına uygundur. Sadece ikinci hale bakarak hemzeyi hems harfi olarak değerlendirmeleri hemzenin doğal çıkış halinin tamamına bakmadan bu yargıya ulaştıkları için yanılıdır. Zira hemzenin çıkışının birinci aşamasında ses hapsolür ikinci aşamada şiddetli bir şekilde akar. Dolayısıyla sadece bir aşamaya bakıp diğer aşamayı göz ardı ederek hems harflerinde saymak doğru değildir.”²³⁵

Kaf “ق” ve ta “ط” harflerinin çağdaş dil bilimciler ile klasik dönem dil bilimcileri arasında farklı gruplandırılmasının sebebinin Enîs, -çağdaş dil bilimcilerin, yaygın olarak benimsediği görüş de bu yöndedir- şöyle açıklar: “ق” harfi erken dönemde cebr sıfatına uygun bir şekilde telaffuz ediliyordu. Bugün duyduğumuz “ق” sesi ise Sûdan ile Irak’ın güneyinde bazı grupların kullandığı tarza yakındır. Onlar bu sesi başlarda “غ” harfine yakın telaffuz ediyorlarken sonraları hems sıfatına yakın telaffuz edilir hale geldi. Belki de bu kullanım Kahire bölgesindeki “ج” harfinin telaffuzuna benzerlikten de olmuş olabilir.²³⁶

1.4.2. Şiddet ve Rihâvet (Rihvet) (el-İnficârî ve el-İhtikâkî)

Tıpkı mahreçler ve cebr-hems (plosive stops-fricatives) sıfatları gibi şiddet ve rihvet de ses organlarından konuşma esnasında havanın çıkışına göre seslerin birbirinden ayrıldığı sıfatlardandır. Kadim dil bilimcilere baktığımızda onlar bu iki sıfatı telaffuz esnasında havanın çıkışına göre üç kısma ayırırlar. İbn Cinnî bunları şöyle açıklar:

Harflerin birbirinden ayrılmasının bir diğer durumu ise şiddet, rihvet ve bu ikisi arası sıfattır. Şiddet harfleri sekiz tanedir. Bunlar: “ء-ق-ك-ح-ط-د-ت-ب”. Bunlar şu lafızda toplanır: “أجبت طبقت” veya “أجبتك طبقت”. Şiddet ve rihvet arası sıfatın harfleri de sekiz tanedir. Bunlar şunlardır: “ء-ع-ي-ل-ن-م-ر-و”. Bunları ister şu lafızda toplanır: “ألم يرؤ عئاً” ister “ألم يرؤئاً” lafızında toplayabilirsin. Bu ikisi dışında kalan harfler ise rihvet harfleridir.²³⁷

Klasik dönem dil bilimciler şiddet sıfatını şöyle tarif etmişlerdir: “Sesin kendisinde (telaffuzu esnasında) akmasını engelleyen harflerdir. Buna göre “الحج” dersin sesin uzar

²³⁵ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 288.

²³⁶ Enîs, *el-Esvâtü'l-lügaviyye*, 62,86.

²³⁷ İbn Cinnî, *Sirru sinâ'ati'l-i'râb*, 1/61.

fakat akmaz.”²³⁸ Rihvet ise bunun tam aksidir. “Rihvet sıfatına sahip harf, sesin akmasına izin verir. “ الطس ، انقض ” dersin veya bunlara benzer sesleri (telaffuz ederken) eğer istersen sesin akar.²³⁹

Bu tanımlamalardan yola çıkarak şu sonuca ulaşabiliriz: Kadîm dil bilimciler, şiddet ve rihvet sıfatları ayırımındaki temel ölçüt olarak sesin akıp akmaması durumunu almışlardır. Buna göre sesin akmaması durumunu şiddet, sesin akması durumunu ise rihvet sıfatıyla isimlendirmişlerdir.

Bişr ise şiddet sesini patlak sese (infiçâr) benzeterek şöyle tanımlar: “Bu sıfata sahip harflerin oluşumunda akciğerlerden gelen hava akışı bazı organlarda tamamen hapsolür. Bu hapis veya durdurma, havaya baskı uygular. Sonrasında hava kanalı bir anda sesi serbest bırakır. Böylece hava sanki patlar bir ses olarak dışarı çıkar.”

Bişr, rihvet sesini sürtünme sesine (ihtikâk) benzeterek onu da şöyle tarif eder: “Akciğerlerden başlayan hava akışı bazı durumlarda sıkışır. Böylece ses dışarıya iştilir bir sürtünme sesi gibi çıkar.”²⁴⁰

Çağdaş Arap dil bilimcilerine baktığımızda ise onlara göre şiddet ve rihvetin temel ayırım noktası: Havanın akışı esnasında (sesin mahreçteki oluşumu) ses organlarının keyfiyetidir. Bu akış sırasında bir engel veya mâniden dolayı hava akışı tamamen veya kısmen kesilir veyahut herhangi bir değişim ya da kesinti olmayabilir.

Bişr, tüm bu durumları göz önünde bulundurarak harfleri, havanın çıkışının durumuna göre yedi kısma ayırmıştır. Bunlar:

- 1) inficârî sesler veya diğer adıyla duraklar (الأصوات (او الوقفات) الانفجارية) (plosive stops) : (ب ، ت ، د ، د ، ض ، ط ، ك ، ق ، ء) .
- 2) ihtikâkî sesler (الأصوات الاحتكاكية) (fricatives) : (ف ، ث ، ذ ، ظ ، ز ، س ، ص ، ش ،) (خ ، غ ، ح ، ع ، ه) .
- 3) inficârî-ihtikâkî (mürekkeb) ses (fricative stops) : (ج) : (صوت انفجار احتكاكي) .

²³⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/434.

²³⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/434.

²⁴⁰ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 248.

4) mükerrer ses (rolled): (ر) : (صوت مكرر).

5) câlibî (yan) ses (leteral): (ل) : (صوت جانبي).

6) burun sesi(nasal): (م ، ن) : (الأصوات الأنفية).

7) yarım harekeler (semi-vowels): (و ، ي) (أنصاف الحركات).

Bişr, yukarıdaki taksimden de anlaşılacağı üzere Arapçada toplam yirmi sekiz sessiz harfin (consonants) bulunduğunu ifade eder. Bazı dil bilimcilerin bunlara “إ” (elif) harfini de ekleyerek yirmi dokuz olarak saymalarını hatalı bulur.²⁴¹

Kadim dil bilimciler ile modern dönem dil bilimciler arasında havanın mahreçlerden çıkış durumuna göre taksimatlarına baktığımızda şu farklara ulaşabiliriz:

A) Birinci fark isimlendirmeden ibarettir. Çağdaş dil bilimciler şiddet sesini “inficârî sesler”, rihvet sesini ise “ihtikâkî sesler” olarak, son olarak bu iki sıfat arasındaki sesleri ise “mutevassit sesler” olarak isimlendirmişlerdir. Kadim ulema ise Bişr’in de dediği gibi: “Bu ilmin ilkleri beyniyye sıfatını (et-Tevsît) şiddet veya rihvet olmayan sesler olarak nitelendirmişlerdir.”

B) “ج” harfini kadim bilimciler, şiddet harflerinden sayarken çağdaş Arap dil bilimciler mürekkebe (hem şiddet hem rihvet sıfatına sahip) harflerden saymışlardır.

C) “ض” harfini kadim ulema şiddet harflerinden saymamalarına rağmen çağdaş dil bilimciler inficari seslerden saymışlardır.

D) Kadim dil bilimciler, inficârî veya ihtikâkî olmayan sesleri mutevassit sesler (الأصوات المتوسطة) olarak isimlendirmişlerken çağdaş dil bilimciler bunları “mübhem sesler” (الأصوات المائعة) olarak isimlendirmişlerdir.²⁴²

E) Kadim ulema “ع” harfini mutevassit seslerden sayarken çağdaş dil bilimciler ihtikaki harflerden saymışlardır. Fakat bu harf onlara göre ihtikâkî harflerin en cılızıdır.

²⁴¹ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 214.

²⁴² Enîs, *el-Esvâtü'l-lügaviyye*, 25.

“ج” harfinin tasnifinde Bişr, kadim dil bilimcilere muhalefet etmiştir. Klasik dönem dil bilimciler bu harfi şiddet harflerinden sayarken Bişr, bu harfi mürekkebe seslerden (infiçârî-ihdikâkî) saymıştır.²⁴³

“ج” harfi konusunda Enîs’in görüşü ise üç farklı cîm olduğudur: Sadece şiddet sıfatına sahip olan cîm. Bu Kahire’de konuşulan cîmdir. Diğeri şiddet ve rihvet sıfatları arasında bulunan mutavassit sıfatlı cîmdir. Bu fasih dildeki cîmdir. Üçüncü cîm ise sadece rihvet sıfatına sahip olan cîm. Bu ise Şam Bölgesinde konuşulan cîmdir.²⁴⁴

Görüldüğü üzere Enîs’in bu görüşü de kadim dil bilimcilere muhalif bir görüştür. Zira onlar “ج” harfini şiddet harflerinden saymışlardı.

Bişr, kadim dil bilimciler’in bu görüşlerini iki farklı açıdan şöyle izâh etmeye çalışmıştır. Birincisi: “Kadim dil bilimciler, “ج” harfinin çıkışı esnasında akciğerdan çıkan sesin ilk etapta hapsolmesini dikkate alarak şiddet harflerinden saydılar. Böylece onlar, harfin telaffuzunun ikinci kısmı olan hapsolan sesin cılız bir patlak sese dönüşmesi aşamasını göz ardı etmiş oldular.” İkinci izah şekli ise “Belki de kadim dil bilimcilerin şiddet harfinden saydığı “ج” harfi, bugün Kahire Cimi (ج) “g” dir. Zira bugün Kahire Bölgesinde “g” sesine benzer olarak kullanılan “ج” harfinin, şiddet sıfatına sahip olduğu konusunda şüphe yoktur.”²⁴⁵

“ج” harfi ile ilgili aktardıklarımızdan anlaşılana şudur: Arapçada üç farklı cîm şekli vardır:

- 1- Ön avurt - damak sesi: Mürekkebe (infiçârî ihtikâkî) ve mechûr olan cîm (dj). Bu Kur’ân-ı Kerîm kıraatinde uzman olanların telaffuz ettiği cîmdir.
- 2- Uzak infiçârî ve mechûr olan cîm (g). Bu bugün Yemen’in bazı kuzey ve güney bölgelerinde konuşulan cîmdir. Ayrıca Mısır Cumhuriyeti’nde konuşulan cîmdir. Konuşmada asıl olan cîm olduğu söylenir.
- 3- Ön avurt - damak sesi: İhtikâkî ve mechûr olan cîm (j). Bu da Şamlıların cîmidir.²⁴⁶

²⁴³ Bişr, *İlmü’l-asvât*, 310.

²⁴⁴ Enîs, *el-Esvâtü’l-lügaviyye*, 77-83.

²⁴⁵ Bişr, *İlmü’l-asvât*, 312.

²⁴⁶ es-Semîhiyyîn, *Cühûdü Kemâl Bişr fî’l-dersi’l-lügaviyyi’l-hadis*, 35.

Sadece “ج” harfini yaklaşık elli sayfada açıklamaya çalışan Bişr, “ج” harfinin tüm seslendirilme şekillerini baz alarak bunları tablo halinde getirmiştir.²⁴⁷

Bir diğer fark olan “ض” harfi meselesine gelince kadim dil bilimciler bu harfi rihvet harflerinden saymışlarken modern dönem dil bilimcileri bu harfi şiddet (infiçâr) harflerinden saymışlardır. İki farklı tasnifatta temel sebep bu harfi farklı açılardan ele almış olmalarıdır. Bişr, kadim dil bilimcilerin bu harfi şiddet harfi olarak görmemelerini iki şekilde izahlandırmıştır. İlki harfin çıkış yeri. Sîbeveyh²⁴⁸ “ض” harfinin “ش”, “ج” ve “ي” harfleri ile aynı bölgeden çıktıklarını ifade etmiştir. Kadim dil bilimcilere göre “ض”, orta damak harfidir, yani ön avurt-damak harflerindedir. Bu tasnif ise modern dil bilimcilerin ulaştıkları sonuçtan farklı bir sonuçtur. Zira onlara göre, “ض” harfi “د”, “ت” ve “ط” ile aynı bölgeden çıkan bir dil-ön avurt harfidir. İkincisi bu harfin çıkışı esnasından mahreç bölgesinin almış olduğu pozisyon. Zira İbn Cinnî şöyle demiştir: “İstersen onu sağ tarafından çıkarırsın, istersen de sol yanından çıkarırsın.”²⁴⁹

Bişr’e göre İbn Cinnî’nin bu görüşünde ifade ettiği “ض” harfi, telaffuz açısından tıpkı “ل” harfi gibidir. O, “ل” harfinin ağzın yan kısmından çıktığını ifade etmiştir.

Kadim ve modern dönem bilimciler arasında “ض” harfine dair bu ayrılıkların temel sebebi yaygın görüşe göre “ض” harfinin zaman içerisinde farklı şekillerde telaffuz edilir olmasıdır.²⁵⁰ Bişr de bu ihtimali ifade etmiştir.

1.4.3. Diğer Sıfatlar

Yukarıda ele almış olduğumuz temel sıfatlar dışında başka sıfatlar da vardır. Yani harfin telaffuzu (sesin çıkışı) esnasında ses organları inficâr ve ihtikâk dışında başka pozisyonlar da alabilir. Bunlar:

1.4.3.1. Mükerrer Ses

Dil, havanın akciğerlerden çıkışı esnasında gevşer ki bu da dilin dış etine doğru hızlı bir şekilde tekrarlı olarak değmesine sebep olur. Bu durumda ses tellerinden hava titreyerek çıkar. Bu şekilde “ر” harfi oluşur. Bu sesi kadim ulema “mükerrer ses” (الأصوات المكررة)

²⁴⁷ bk. Bişr, *’İlmü’l-asvât*, 342.

²⁴⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/433.

²⁴⁹ İbn Cinnî, *Sırru sinâ’ati’l-i’râb*, 1/105.

²⁵⁰ Hassân, *Menâhicü’l-bahs fi’l-lüga*, 121.

(rolled) olarak isimlendirmiştir. Bişr²⁵¹ ve Enîs²⁵² de bu konuda aynı görüştedir. Farklı görüşte olanlardan biri Temmâm Hassân'dır ki o, bu sesi “mustemir ses” olarak isimlendirmiştir.²⁵³

1.4.3.2. Cânibî (Yan-Kenar) Sesler

Dil ucu diş eti ile üst dişlerin uygun kısmına yükselmesi hatta değmesi ile oluşur. Böylece ağzın ortasında havanın akışına mâni bir durum oluşur. Fakat hava ağzın iki tarafından veya birinden çıkar. Bu sebeple bu sıfat canibi (yan) ses (الأصوات الجانبية) (leteral) olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca bu sesin telaffuzu esnasında ses telleri de titrer. Bu harf Arap dilinde “ج” harfi olarak karşımıza çıkar.²⁵⁴

“ج” harfinin oluşumunu kadim ulema ise şöyle açıklar: Dil bu sesin çıkışı esnasında eğilir, dilin sivri kısmı havanın çıkmasına karşı oluturduğu engelinden geri çekilir ve böylece ses dilin iki yanından ve üstünden çıkar. Bu sebeple bu harf “münharif (eğik-yamuk) ses” olarak isimlendirilir.²⁵⁵

1.4.3.3. Burun Sesleri

Sesin ağız bölgesinde tamamen hapsolmesiyle akciğerden çıkan hava burun yoluyla dışarı çıkar. Burun sesleri (الأصوات الأنفية) (nasal) olarak açığa çıkan iki harf “م” ve “ن” harfleridir.

“م” karşı dudak, burun ve cehr harflerindedir. Bu harf, çıkarken dudaklar tamamen kapanır. Havanın iki dudak arasından çıkışı tamamen engellenmiş olur. Ancak hava akışı durmaz, burun delikleri yönüne döner ve böylece hava akışı burun yoluyla sağlanmış olur. Ayrıca bu harfin telaffuzu esnasında ses telleri de titrer.

“ن” harfi ise dil, diş, burun ve cehr harflerindedir. Dil ucu diş eti ile beraber üst dişlere yükselir, dayanır. Yumuşak damak iner ve akciğerden çıkan sesin burun yoluyla çıkışı sağlanır. Bu harfin telaffuzu esnasında da ses telleri titrer.²⁵⁶

²⁵¹ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 344-345.

²⁵² Enîs, *el-Esvâtü'l-lügaviyye*, 55.

²⁵³ Hassân, *Menâhicü'l-bahs fi'l-lüga*, 104.

²⁵⁴ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 347; es-Sa'rân, *İlmü'l-lüga*, 141.

²⁵⁵ İbn Cinnî, *Sirru sinâ'ati'l-i'râb*, 1/63.

²⁵⁶ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 348.

Bu iki harfin çıkış noktasında Bişr ile aynı görüşte olan Mahmûd es-Sa‘rân bu harfleri “gunne sesleri” olarak isimlendirir.²⁵⁷

Saydığımız bu dört harfe (ر-ل-م-ن) “ع” harfi de ekleyerek kadim dil bilimciler, bunları “mutevassit (beyniyye) sesler” olarak isimlendirmişlerdir. Bu harfleri (لم نرع) lafzında toplamışlardır. Bu sıfatlandırmada kadîm ulemanın kastı: Şiddet ve rihvet harflerinden olmayan orta harflerdir. Bişr, kadîm ulemanın bu tasnifini ince bir ayırım olmamakla eleştirir. Çünkü orta sıfatta olmaları şiddet veya rihvet sıfatlı olmamaları demektir. Bu, başka bir çeşit sıfat demek oluyor. Bişr ise bu çeşidi “harekelere benzeyenler” (شبه الحركات) olarak tasnif etmiştir. Her ne kadar bu harfler sessiz harflerin özelliklerini barındırsalar da aynı zamanda bu harfler, açık bir şekilde harekelere de benzerler.²⁵⁸

Bu harflerin harekelere benzeme sebebi harekelerin en bariz özelliklerini barındırmalarıdır ki bu da: Harekelerin açıkça işitilen güçlü bir sesle telaffuz edilmeleridir. Şöyle ki: Bu harflerin sesleri harekeler gibi tamamen açık, keskin bir şekilde çıkar. Aralarındaki fark ise harekelerin sesleri ağzın orta kısmından çıkarken “ل” harfinin sesi ağzın yan kısmından, “م-ن” harflerinin sesi ise burundan çıkmasıdır.²⁵⁹

“ر” harfinin de sesi keskin bir şekilde çıkması bakımından harekelere benzer. “ع” harfi ise rihvet sıfatına en az sahip sestir. Bu özelliği de onu “harekelere benzeyen” sesler kategorisine eklememize sebep olur.

Bişr’e göre kadim ulema da bu harfleri “harekelere benzeyenler” kategorisinde hatta bizzat hareke olarak saydıkları da olmuştur. Onu bu görüşe iten durum onların bu beş harfe “او-ي” harflerinin de ekleyerek onları “لم يروعا” lafzında toplamalarıdır. Daha açık bir izahla görüşünü şöyle temellendirir: “Eğer “او-ي” harflerini “ينرك ، ولد” örneklerinde olduğu şekliyle (harekeli) durumlarını kastederek söylemişlerse bu harfleri “harekeye benzeyenler”den saymaları doğru olur. Zira bu halleriyle büyük oranda harekelere benziyorlar. Bunun yanı sıra bu örneklerde sessiz harflerden de sayılırlar. Bu sebeple de “أنصاف الحركات” yarım harekeler olarak isimlendirilebilirler. Fakat eğer “أدعو ، أرمى” örneklerinde okunduğu üzere harekesiz olarak kastediyorsalar, onların bu tasnifatları

²⁵⁷ es-Sa‘rân, *‘İlmü’l-lüga*, 130.

²⁵⁸ Bişr, *‘İlmü’l-asvât*, 358.

²⁵⁹ Bişr, *‘İlmü’l-asvât*, 349.

doğru olmaz çünkü bu örneklerde üç harf de harekeden başka bir görevde bulunmazlar.”²⁶⁰

Sonuç olarak diyebiliriz ki Bişr, sessiz harflerin tasnifinde, modern ses bilimindeki kıstasları Arapça seslere uyarlamaya çalışmıştır. Bu noktada Arapça sesleri yeri geldiğinde, kendilerine denk evrensel seslerle karşılaştırmıştır. Bunun yanında bazı noktalarda kadim ulemayı tasdik etmiş, bazı noktalarda da muhalif görüşler benimsemiştir. Örneğin ”ج” harfini hem ihtikakî hem inficârî yani “mürekkebe ses”lerden sayarak kadim ulemaya ihtilaf etmiştir. Zira onlar bu harfi inficari seslerden saymışlardı.

Aynı şekilde Bişr, “ض” harfini şiddet (inficârî) seslerden sayarak kadim ulemaya ihtilaf etmiştir. Zira onlar, bu harfi rihvet harflerinden saymışlardı. Bişr, onların ele almış olduğu “ض” harfinin asli Arapça harf olan “ض” harfi olmadığını ifade ederek açıklamıştır. Ayrıca Bişr, bu görüşü ile diğer modern dil bilimcilerden de farklı düşüncededir.

Bişr, Kur’ân-ı Kerîm’in okunuşunda uzman olan kıraat âlimlerini ve dönemin Mısır Cumhuriyeti’nde konuşulan Arapçayı temel alarak sessiz harfleri eserinde tabloştırmıştır.²⁶¹ Onun, sessiz harfleri üç açıdan (sesin oluşması aşamasında ses tellerinin durumu, sesin mahreci ve havanın ses organlarından çıkış keyfiyeti) gruplandırmasını şöyle tabloştırabiliriz:

---

²⁶⁰ Bişr, *İlmü’l-asvât*, 368.

²⁶¹ bk. Bişr, *İlmü’l-asvât*, 414.

	Harf	Mahreç Bölgesi	Havanın Çıkış Durumuna Göre Sıfatları	Ses Tellerinin Durumuna Göre Sıfatları
1	الباء (ب)	Dudak	İnficârî	Mechûr
2	التاء (ت)	Diş-diş eti	İnficârî	Mehmûs
3	الدال (د)	Diş-diş eti	İnficârî	Mechûr
4	الطاء (ط)	Diş-diş eti	İnficârî	Mehmûs
5	الضاد (ض)	Diş-diş eti	İnficârî	Mechûr
6	القاف (ق)	Küçük Dil	İnficârî	Mehmûs
7	همزة القطع (أ)	Gırtlak	İnficârî	Mechûr veya Mehmûs olmayan
8	الكاف (ك)	Uzak (sert) damak	İnficârî	Mehmûs
9	الفاء (ف)	Diş-dudak	İhtikâkî	Mehmûs
10	الثاء (ث)	Diş veya Dişler arası	İhtikâkî	Mehmûs
11	الذال (ذ)	Diş veya Dişler arası	İhtikâkî	Mechûr
12	الظاء (ظ)	Diş veya Dişler arası	İhtikâkî	Mechûr
13	السين (س)	Ön avurt	İhtikâkî	Mehmûs
14	الزاي (ز)	Ön avurt	İhtikâkî	Mechûr
15	الصاد (ص)	Ön avurt	İhtikâkî	Mehmûs
16	الشين (ش)	Diş eti-damak	İhtikâkî	Mehmûs
17	الخاء (خ)	Uzak damak	İhtikâkî	Mehmûs
18	الغين (غ)	Uzak damak	İhtikâkî	Mechûr
19	الحاء (ح)	Boğaz	İhtikâkî	Mehmûs
20	العين (ع)	Boğaz	İhtikâkî	Mechûr
21	الهاء (ه)	Gırtlak	İhtikâkî	Mehmûs
22	الجيم (ج)	Diş eti-damak	Mürekkeb	Mechûr
23	الراء (ر)	Ön avurt	Mükerrer	Mechûr
24	اللام (ل)	Diş-diş eti	Cânibî	Mechûr
25	الميم (م)	Dudak	Burun	Mechûr
26	النون (ن)	Diş-diş eti	Burun	Mechûr
27	الواو (و)	Uzak damak	Yarı hareke	Mechûr
28	الياء (ي)	Orta damak	Yarı hareke	Mechûr

1.5. Sesli Harfler (Harekeler)

Harekeler (vowels), konuşma seslerinin ikinci temel kısmıdır.²⁶² Kadim Arap dil bilimciler, harekeleri ve işlevlerini ele almışlardı. Fakat harekeleri ve kullanımlarını arızı bir durum olarak görmüşlerdi veya özel halleri, bağımsız özellikleri olmaksızın

²⁶² Bişr, *İlmü'l-asvât*, 217, 419.

sadece sessiz harflere tabii olarak var olduklarını düşündükleri için hareketleri yüzeysel olarak ele almışlardı.²⁶³

Mutekaddim dil bilimciler hareketleri (ünlü-sesli harfleri) sessiz harflerden ayırmışlardı. Onlara göre hareketler üçtür. Uzun veya kısa olabilirler. Kısa hareketler şunlardır: Fetha, damme ve kesra. Uzun hareketler ise med ve lin harfleridir. Bunlar: “قال”deki “ا”, “قيل”deki “ي” ve “يقول”daki “و”dır. İbn Cinnî, hareketleri şöyle izah etmiştir:

Fetha “elif”in bir kısmı, kesrâ “yâ”nın bir kısmı ve damme de “vâv”ın bir kısmıdır. Nitekim nahîv ilminin öncüleri fethayı küçük elif, kesrayı küçük ya ve dammeyi de küçük vav olarak isimlendirmişlerdir.²⁶⁴

Bişr’e göre onların hareketler konusundaki çabaları inkâr edilemeyecek kadar çoktu. Ancak yine de onlar, hareke noktasında derin bir ayrıma girmemişlerdir.²⁶⁵

Kadim ulemanın aksine çağdaş dil bilimcilerin ilkelerine baktığımızda hareketler konusunda farklı bir tasnife gittiklerini görürüz. Onlar Arap hareketleri ünlü sesler olarak ifade etmişlerdir. Onların bu ilgilerinin kaynağı hareketlerin bir dilden başka bir dile büyük bir farklılık göstermeleridir. Hatta aynı dil içinde bile fark söz konusu olabiliyor. Örneğin Arapçaya baktığımızda Iraklıların hareke kullanımı ile Mısırlıların hareke kullanımı arasında ciddi farkların olduğunu görürüz. Bu farklar ise lehçelerin farklılığından kaynaklanmaktadır.

Bişr, modern dil bilimcilerinin hareketlere bu ilgilerinin sebepleri arasına şunları da eklemiştir:

- 1) Telaffuzda sessiz harflerden önemli ölçüde daha zor olmaları,
- 2) Bazı hareketlerin yabancı dillerdeki sesli (ünlü) harflerle çokça benzemesi ya da yakın olması gibi sebeplerle karışıklığa sebep olması. Bu yanlış telaffuzlar ise anlamsızlığa ve hataya sebep olabilir.
- 3) Hareketlerin telaffuzu noktasında sessiz harflerden daha açık ve keskin olmasından kaynaklı hatalar...²⁶⁶

²⁶³ Enîs, *el-Esvâtü'l-lügaviyye*, 38.

²⁶⁴ İbn Cinnî, *Sırru snâ'ati'l-i'râb*, 1/17.

²⁶⁵ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 420-421.

²⁶⁶ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 222-223.

Modern Arap dil bilimcilere baktığımızda onların pek çoğu hareketleri (sesli harfleri) tanımlamada dil bilimci Daniel Jones'tan etkilendiğini görüyoruz.²⁶⁷ O ise sesli harfleri: “Telaffuzu esnasında havanın boğaz veya ağız boyunca sesin titremesine sebebiyet veren hapsolme veya daralmasına yol açan herhangi bir ses organına uğramaksızın (direk) çıkan mechûr sesler” olarak tanımlamıştır.²⁶⁸

Jones seslerin telaffuzunda temel ölçü teşkil eden bu sesli harflerin oluşumunda dil ve dudağa ayrı bir önem atfeder. Bu iki bölüm akciğerlerden çıkan havanın ağız yoluyla çıkışı esnasında önemli rol oynarlar. Jones, ünlü harflerin telaffuzu esnasında dilin iki önemli pozisyonuna vurgu yapar. İlki; üst damağa yükselip alçalması bakımından durumu. İkincisi; kendisinde yükselme ve alçalmanın olması bakımından dilin yardımcı rolü. Dudakları ise üç açıdan ele alır. İlki; konumları, ikincisi; açılmaları ve üçüncüsü; herhangi bir yöne büzüşmeksizin pozisyonları.²⁶⁹ Daniel Jones, bu iki bakış açısından yola çıkarak sekiz evrensel hareke (sesli harf) tespit etmiştir.

Modern Arap dil bilimciler, dil çalışmaları alanında Batıdaki gelişmeleri Arapçaya uygulamaya çalışmışlardır. Bunun açık bir örneği olarak Daniel Jones'ın sesli harfler ile ilgili çıkarımlarını İbrahim Enîs ve Temmâm Hassân gibi dil bilimciler, bir ölçü olarak kabul etmişlerdir.

Modern Arap dil bilimciler, hareketler konusunda Fasih Arapça ile günümüz yerel lehçeleri arasında farklılıklar olduğuna dikkat çekmişlerdir. Bişr, bu konuda şöyle der: “Şüphesiz ki her bir bölgenin lehçesinin farklılığı sebebiyle bir bölgeden diğerine hareketlerin seslerinde de farklılıklar vardır.”

Temmâm Hassân, bu farklılığın sebebini iki temel sebebe bağlar:

- 1- Fasih Arapçada illet harflerinin günümüz lehçelerinde bulunandan daha az olması. Fasih Arapça da sadece üç illet harfi vardı. Bunların sadece uzun veya kısa okunması fark ederdi. Buna karşın günümüz lehçelerinde beş farklı illet harfi mevcuttur.

²⁶⁷ Bişr, evrensel hareketler başlığında, bununla referans aldığı dil bilimcinin Jones olduğunu ifade etmiştir. bk. Bişr, *İlmü'l-asvât*, 225.

²⁶⁸ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 225-226; Eyyüb, *Esvâtü'l-lüga*, 156-157; es-Sa'rân, *İlmü'l-lüga*, 124.

²⁶⁹ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 226.

2- Kalın okumanın (tefhîm) yerel Arap lehçelerinde Fasih Arapçadan farklı olması.²⁷⁰

Bişr de harekeleri diğer modern dil bilimciler gibi sesli (ünlü) (الأصوات الصائتة أو الصوائت) harfler olarak isimlendirmiştir. Bunula beraber, bu isimlendirmeyi telaffuz ve vezin açısından sessiz harflerle (الأصوات الصامتة أو الصوامت) çok benzer olduğundan hatalı görmüştür.²⁷¹ Bu konuda Mahmûd es-Sa‘rân da aynı görüştedir.²⁷²

Bişr, harekeleri incelerken sadece Mısır Cumhuriyeti’nde uzman dil bilimciler ile kurra hâfızların kullandığı Fasih Arapçayı temel almıştır. Bişr, bu konuyu şöyle izah eder: “Hali hazırda Mısır Arapçası uzunluk ve kısalığı farklılık gösteren üç esas harekeyi kapsamaktadır.” Buna göre uzunluk ve kısalık farklılığından altı hareke çıkmış oluyor. Bunların da başına buldukları bağlama göre farklı sıfatlar gelecektir.

Ramazân ‘Abdüttevâb harekelerin tasnifinde var olan bu fazla sınıflandırmanın sadece sayıdan ibaret olduğunu keyfiyeti noktasında ayrı hareketler olmadığını vurgulamıştır. Çünkü dilin konumu her birini çıkarırken hep aynı pozisyondadır. Fark sadece sesi uzun tutmak veya kısaltmak noktasında açığa çıkar.²⁷³

Bişr harekeleri konuşma esnasındaki çıkan seslerine göre dokuz sınıfa ayırır:

- 1) Kalın fetha (الفتحة المفخمة). Örnek: صَبَرَ.
- 2) İnce fetha (الفتحة المرققة). Örnek: سَبَرَ.
- 3) Orta fetha ((الفتحة بين بين)). Örnek: قَبَرَ.
- 4) Kalın kesra (الكسرة المفخمة). Örnek: صِيَام.
- 5) İnce kesra (الكسرة المرققة). Örnek: نِيَام.
- 6) Orta kesra (الكسرة بين بين). Örnek: قِيَام.
- 7) Kalın damme (الضمة المفخمة). Örnek= صُمُ.
- 8) İnce damme (الضمة المرققة). Örnek: دُمُ.
- 9) Orta damme ((الضمة بين بين)). Örnek: قُمُ.²⁷⁴

²⁷⁰ Hassân, *Menâhicü’l-bahs fi’l-lüga*, 136.

²⁷¹ Bişr, *‘İlmü’l-asvât*, 419.

²⁷² es-Sa‘rân, *‘İlmü’l-lüga*, 124.

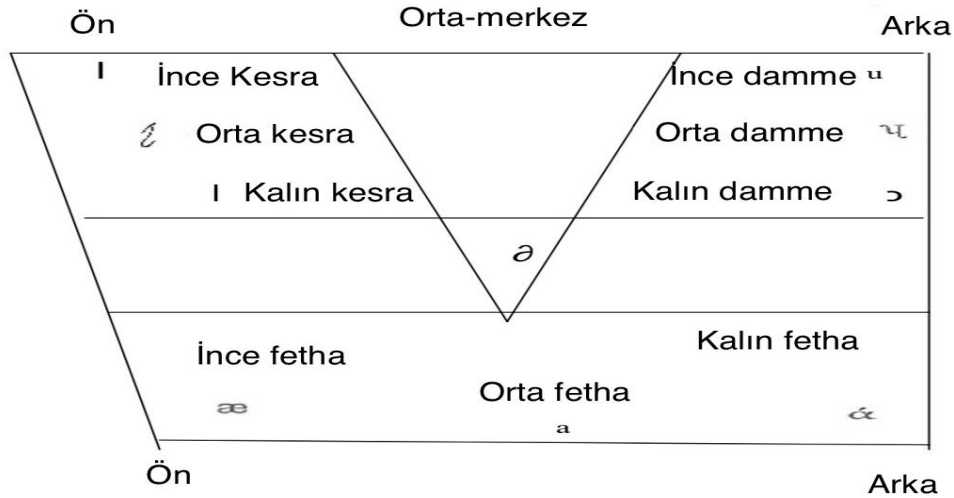
²⁷³ ‘Abdüttevâb, *el-Medhal ilâ ‘ilmi’l-lüga ve menâhicü’l-bahsi’l-lügavî*, 96.

²⁷⁴ Bişr, *‘İlmü’l-asvât*, 464.

Aslî hareketler (fetha, damme ve kesra), itbâk harfleri (أصوات الإطباق) olan (ص، ض، ط،) harfleri ile kalın okunurlar. (ظ) harfleri ile kalın okunurlar. (ق، غ، خ) harfleri ile orta sesle (بين بين) yani ince ve kalın arası sesle okunurlar. Geri kalan diğer harflerle ise ince okunurlar. Harekeleri uzun ve kısa olmaları bakımından da düşündüğümüzde bu durumda hareketlerin sayısı on sekize yükselmiş olacaktır. Tabi bu taksim sadece okunuşu bakımından yapılan taksimdir. Temel görevlerine baktığımızda hareketlerin sayısı Bişr'e göre de üçtür. Bu üç harekeyi uzun veya kısa okunuşlarını da düşündüğümüzde, bu durumda hareketlerin sayısı altı olmuş olur.

Aslında Bişr, Arapça hareketleri ile evrensel ünlü sesleri harmanlamıştır. Buna göre Arapçada üç temel hareke vardır. Dünya ölçeğinde ise kalın, ince ve bu ikisi arası okuyuş mevcuttur. Dolayısıyla harmanlanması ile dokuz ayrı ses (hareke) oluşmuş olur.

Bişr, bu harmanlama ile beraber oluşan dokuz hareke sesinin ağızdaki mahreç bölgelerini aşağıdaki tabloda göstermiştir:²⁷⁵

Bişr, Arap hareketleri ile evrensel sesli harflerin ağızda oluştukları bölgeleri yukarıdaki tabloda gösterdikten sonra, her bir evrensel sesli harfe bir rakam vererek şu tabloyu oluşturmuştur:

. u (٨) o (٧) ɔ (٦) a (٥) æ (٤) e (٣) i (٢) (١)

²⁷⁵ bk. Bişr, 'İlmü'l-asvât, 467; Hassân, Menâhicü'l-bahs fi'l-lüga, 109-110.

Bişr, bu tabloları sunduktan sonra, Arapçadaki harekeler ile evrensel sesli harflerin ilişkisini şöyle açıklamıştır:

- A) Evrensel seslerden olup (ٲ) rakamı ile gösterilen “i” sesine en yakın Arapça ses kesradır. Fakat yine de iki ses arasında iki fark vardır:
- 1) Kesra, “i” sesine göre daha dar ve sıkı bir sese sahiptir.
  - 2) Kesra, “i” sesine göre ağzın biraz daha ön bölgesinden çıkan sestir.
- B) Arapçadaki fetha, evrensel seslerden olan (ٲ) ve (٣) numara ile gösterilen seslere en yakın sestir. Fakat dilden çıkış yerlerinde farklar vardır.
- C) Arapçadaki damme, evrensel seslerden olan (ٲ) rakamı ile gösterilen sese en yakın sestir. Aralarında iki fark vardır:
- 1) Damme sıkı ve dar bir ses olsa da (ٲ) rakamlı evrensel sesler kadar dar bir ses değildir.
  - 2) Damme, dilin arka kısmından çıkar fakat bu (ٲ) rakamıyla gösterilen sesle aynı nokta değildir.²⁷⁶

Arapçadaki harekeler ve evrensel seslerdeki kalınlık ve incelik veya bu ikisi arası sesler için ise Bişr, şu yöntemleri kullanmıştır:

- a) Her bir harekeye bir sembol vererek onu sıfatlarından ayırmıştır. İnce sesli kesraya (l), kalın sesli kesraya (l) ve ikisi arası kesra sesine ise (ð) sembollerini vermiştir. İnce sesli fethaya (æ), kalın sesli fethaya (á) ve ikisi arası fetha sesine ise (ٲ) sembollerini vermiştir. Son olarak ince damme için (u), kalın damme için (o) ve ikisi arası damme sesi için (H) sembolünü kullanmıştır.
- b) İnce kesra sesi (ٲ) rakamı ile gösterilen evrensel sese dilin ön kısmından çıkması ve telaffuzu esnasında dilin yükselmesi bakımından en yakın sestir. Kalın kesra sesi de (ٲ) rakamı ile gösterilen sese yakın bir sestir fakat iki noktada bu sestten farklıdır. Birincisi: Dil, kalın kesra sesinde (ٲ) rakamındaki evrensel sesin telaffuzu esnasındaki durumdan daha az yükselir. İkinci husus: Dilin ön kısmı kalın kesra sesinde telaffuz anında (ٲ) rakamındaki evrensel sestten daha geri noktaya yükselir.

---

²⁷⁶ Bişr, *‘İlmü’l-asvât*, 466.

- c) İnce fetha sesi (ﻑ) ve (ﻑ) rakamları ile gösterilen evrensel sesler arasında olup dil ortası seslerindedir. Kalın fetha sesi ise (ﻑ) rakamıyla gösterilen sese yakın olup aralarında iki fark vardır. Birincisi: Dilin arka kısmı telaffuz anında kalın fetha sesinde (ﻑ) rakamıyla gösterilen evrensel sestem daha fazla yükselir. İkinci durum ise kalın fetha sesinde yükselen dilin arka kısmı (ﻑ) rakamıyla gösterilen evrensel sesin çıkış yerinden biraz daha ön kısımdır.
- d) İnce damme sesi (ﻑ) rakamıyla gösterilen evrensel sese büyük ölçüde dilin son kısmından çıkması bakımından yakın sestir. Fakat aralarında bariz bir fark vardır: Damme hareketinin çıkış noktası olan dilin arka kısmının en üst noktası açık bir şekilde evrensel (ﻑ) sesinden ileri bir noktadır. Kalın damme sesi ise (ﻑ) rakamıyla gösterilen evrensel sese yakın bir sestir. Aralarındaki açık fark şudur: (ﻑ) rakamlı evrensel sesin çıkışı sırasında dilin arka kısmı daha fazla yükselir.²⁷⁷

İzah etmeye çalıştığımız bu ifadelerden sonra, sonuç olarak diyebiliriz ki Bişr, Daniel Jones'un koymuş olduğu ölçüyü (incelik, kalınlık ve iki ortası (orta) ses) Arapça hareketlere uyarladı. Bu noktada evrensel sesler ile Arapça hareketleri tüm titizliği ile harmanladı. Çıkış noktaları, telaffuzu esnasında dilin ve boğazın pozisyonu veya yükselmeleri, inmeleri gibi her açıdan iki grup sesleri karşılaştırdı. Farklarını büyük bir çaba ile ortaya koydu.

Öte yandan Bişr, kadim ulemayı ve bazı modern dil bilimcilerin şu iddalarını hatalı bularak eleştirir: (قال) kelimesinde “med harfi olan elif”ten önce fetha hareke vardır, (قيل) kelimesinde “med harfi olan ya”dan önce kesra hareke vardır, (مذعور) kelimesinde “med harfi olan vav”dan önce damme hareke vardır. Onların verilen örneklerde veya benzeri örneklerdeki bu iddaları hatalıdır. Çünkü bu kelimelerde veya benzeri durumlarda “med harflerinin önüne geçen fetha, kesra veya damme” hareketler yoktur. Sadece med harflerinin kendileri vardır. Bunlar da “uzun elif” (الف المد), “uzun ya” (ياء المد) ve “uzun vav” (واو المد) olarak bilinirler.²⁷⁸

²⁷⁷ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 467-468.

²⁷⁸ Enîs, *el-Esvâtü'l-lügaviyye*, 40.

Burada üzerinde durmamız gereken bir diğer husus ise Bişr'in "sükûn" (السكون) hakkındaki görüşüdür. Bişr "Arap Dilinde Sükûn" başlıklı bir makale yazmış²⁷⁹ bu makalesini daha geniş haliyle "Dirâsât fi 'İlmi'l-Lüga" adlı eserinde de ayrı bir başlık halinde ele almıştır.²⁸⁰ Yaklaşık elli sayfalık bölümde Bişr, hemen her açıdan kadim ve çağdaş bilimcilerin konuya bakış açılarını her bakımdan ele almıştır. Bunları özetleyecek olursak: Bişr, sükûnu hareke veya ses unsuru olarak kabul edip etmeme bakımından dil bilimcileri üç gruba ayırmıştır. Bunlar:

- 1- Sükûnu aslî hareketlerden sayanlar. Kadim Arap dil bilimcilerin pek çoğu bu görüştedir. Bu gruba en güçlü örneklerden biri İbn Hişâm (ö. 218/833)'dır. O, eserinde "*Bina (harekeler) çeşitleri dördtür. Birisi sükûndur ve o asıldır...*"²⁸¹ demiştir.
- 2- Sükûnu hareke olarak isimlendirmeseler bile kullanımı açısından hareketlere yakın kabul edenler. Bunlar sükûnu "en hafif hareke" veya "harekelerin en hafifi" gibi nitelendirmeler ile nitelemişlerdir.
- 3- Sükûnu sestem saymayanlar. Onlara göre "sükûn hareketsizlik"tir. Bu grup pek az dil bilimcinin oluşturduğu gruptur.²⁸²

Bişr, bu üç görüşü çeşitli açılardan ele almıştır. Ona göre sükûn bir ses unsuru veya harekedir. Ulaştığı temel sonuç: İster sükûnu "sıfır hareke" (zero vowel) kabul edelim, ister "hareketsiz"lik isterse "Arap dilinde bir ölçü olgusu (prosody)"²⁸³, isterse de "dördüncü (aslî) hareke" olarak değerlendirelim, sükûn hem sarf ilmi açısından hem de î'rab açısından son derece önemli bir görev üstlenmektedir. Dolayısıyla Bişr'in eleştirdiği temel nokta sükûnu bir ses olarak saymayıp önemsiz bir kavram, hatta yok saymaktır.

Bişr, sükûnu bir hareke olarak ifade etse bile kendini birinci grupta zikrettiği dil bilimcilerle aynı görüşte görmez. Bunun da iki sebebi vardır. Evvela: Onlar sükûnu ses olgusu olarak ele almayıp daha çok sükûnun sembolü üzerinde durarak sükûnu yüzeysel

²⁷⁹ Kemâl Bişr, "es-Sükûn fi'l-Lügati'l-'Arabiyye", *Mecelletü Mecma'il-Lügati'l-'Arabiyye* 23 (1969), 150-171.

²⁸⁰ Bişr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-lüga*, 141-190.

²⁸¹ Hâlid bin 'Abdullah el-Ezherî, *Şerhu't-tasrîh 'ale't-tavdîh* (Şam: Dâru'l-Fikr, t.s.), 1/58.

²⁸² Bişr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-lüga*, 164.

²⁸³ Bişr'in, Firth'den aktardığı görüşüdür. bk. Bişr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-lüga*, 185.

olarak ele almışlardır. İkinci nokta ise onlar sükûnu her haliyle tam bir hareke olarak saymışlardır.²⁸⁴

Bişr, sükûnu kullanım bakımından hareketlerden saymaya delil olarak şu örneği sunar: (فعل) kelimesi î‘rab bakımından fetha üzere nasb, kesra üzere cer veya damme üzere ref olabilir. Ancak bazı formlarda cezme de edilebilir. Bu durumda î‘rabı sükûn üzere diye ifade edilir. Dolayısıyla sükûn da tıpkı diğer hareketler gibi kullanılmış olur.

Ayrıca Bişr, sükûnun müzik bakımından da hareketlere benzer önemli bir rol oynadığını ifade eder. Sükûn sesi sayesinde harfler asli halleriyle seslendirilir ki bu da müzik açısından son derece değerli bir durumdur.²⁸⁵

Sükûnun hareketlere benzeyen bir diğer önemi ise yan yana gelen iki sessiz harfin ortasında bulunarak onların çıkışını sağlamasıdır (Sessiz harf +hareke + sessiz harf).²⁸⁶ Bişr’in, sükûn ile ilgili son ifadeleri şöyledir: “Bütün bunlardan sonra nihai sonuç şudur: Somut olarak var olmamasına ve herhangi bir şekilde işitilmemesine rağmen sükûn, Arapçada yok sayılamayacak bir dil unsurudur.”

1.6. Yarı Ünlüler

Bişr, ses bilimine dair eserlerinde sessiz harflerin bir bölümü mahiyetinde yarı ünlü seslerden (أصاف الحركات) (semi-vowels) de bahseder. Onun yarı ünlü tasnifi hareketler ile ciddi benzerlik gösterdiğinden biz, bu başlığı hareketleri ele aldıktan sonra aktarmayı daha uygun bulduk.

Bu grup sesi modern dönem Arap dil bilimcileri: “Bu harfler telaffuzu esnasında ses, hareketlerin mahreç bölgelerinden birinden doğup hızlı bir şekilde başka bir hareke bölgesine geçmek suretiyle oluşurlar.” şeklinde tarif etmişlerdir.²⁸⁷

Arapçada bu nitelikte iki harf vardır: “و” ve “ي”. (“وَلَدٌ, حَوْضٌ, يَتْرُكُ”) örneklerinde “و ve ي” harflerinin telaffuzu esnasındaki halleri hareketlere yakındır ancak yaygın gruplandırmada bu harflerin hareketlere yakınlıkları göz ardı edilerek ünsüz harflerden

²⁸⁴ Bişr, *Dirâsât fi ‘ilmi’l-lüga*, 187.

²⁸⁵ Bişr, *Dirâsât fi ‘ilmi’l-lüga*, 177.

²⁸⁶ Bişr, *Dirâsât fi ‘ilmi’l-lüga*, 178.

²⁸⁷ Bişr, *‘İlmü’l-asvât*, 368; Eyyûb, *Esvâtü’l-Lüga*, 174.

sayılırlar. Fakat Bişr, her ne kadar ünsüz harflere benzerliklerinden dolayı “yarı ünsüzler” olarak kabul edilebileceğini de kabul etse de o, bu harfleri “yarı ünlüler” olarak isimlendirmeyi tercih etmiştir.²⁸⁸

Aslında yarı ünlüler (semi vowels) veya yarı ünsüzler (semi consonants) farklı isimlendirmeler olsa da aynı şeyi ifade ederler. Evrensel sayılabilecek başlıca yarı ünlü harfler şunlardır: l, r, v, y, ğ, h, vb. “y” ve “v” seslerinin yarı ünlü söylenişi pek çok dilde karşılaşılan ortak bir durumdur.²⁸⁹

Bişr’e göre yarı ünlü seslerden biri olan “و” harfi (ولد ، حوض) örneklerindeki gibi) şöyle oluşur: ses organları damme hareketinin telaffuzu anındaki pozisyon ile aynı hali alırlar. Ardından bu pozisyon süratli bir şekilde diğer hareketlerin telaffuz anındaki pozisyona geçer ve bu durumda dudaklar büzüşür, yumuşak damağın yükselmesi ile burun yolu kapanır ve ses telleri titrer²⁹⁰. Buradan da anlaşılana yarım hareke (ya da sessiz harf) olan “و” sesi, dilin en uzak noktasından (أقصى اللسان) çıkan mechûr sestir.

Yarı hareke olan “ي” sesi (يترك ، بيت) örneklerindeki gibi) ise şöyle oluşur: Ses organları kesra hareketinin telaffuzu esnasındaki hâli alırlar. Daha sonra bu hâli diğer açık bir şekilde süratli olarak başka hareketlerin telaffuzu pozisyonuna bırakırlar. Dilin orta kısmı damağın ortasına doğru yönelir, dudaklar yumuşar ve burun yolu kapanır. Ses telleri ise titrer.²⁹¹O halde yarı hareke (ya da sessiz harf) olan “ي” harfi orta damaktan çıkan mechûr bir sestir.

Bişr “و” ve “ي” harflerinin çıkışlarını izah ettikten sonra “yarı ünlüler” gruplandırmasının İngilizce ve Fransızca gibi dillerde de bu gruplandırmaya benzer çıkışa sahip sesler olduğunu örneklerle açıklamıştır. İngilizcedeki “w” sesi dilin arka kısmından çıkan dar hareke sesine “u” benzerlik gösterir. Aynı şekilde “y” sesi de dilin ön kısmından çıkan dar hareke sesine “i” benzerlik gösterir. Örnek olarak “wood” ve “yet” kelimelerini verir.²⁹²

²⁸⁸ Bişr, *İlmü’l-asvât*, 368.

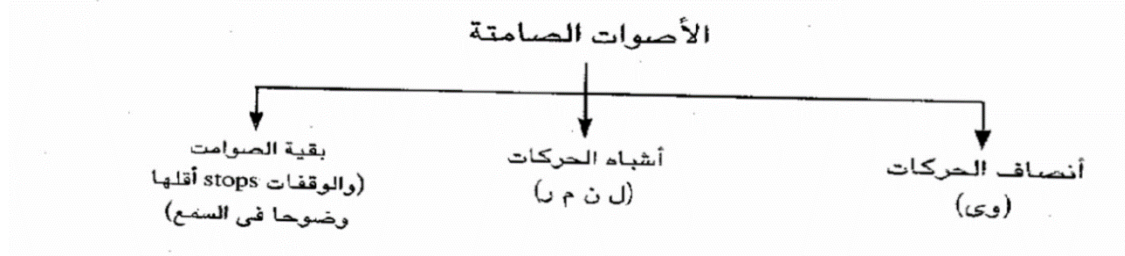
²⁸⁹ Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, 860.

²⁹⁰ Bişr, *İlmü’l-asvât*, 369.

²⁹¹ Bişr, *İlmü’l-asvât*, 369.

²⁹² Bişr, *İlmü’l-asvât*, 372.

Bişr, ünsüz sesleri, işitilmelerindeki açıklıklarına (daha keskin ya da daha cılız duyulabilmeleri) göre şöyle şemalar:²⁹³

Ünsüz Harfler (Sesler)		
Diğer Ünsüz Harfler (Duyulma bakımından daha cılız olan diğer inficârî ve ihtikâkî harfler)	Harekelere Benzeyenler (ل، ن، م، ر)	Yarım Harekeler (و، ى)

Harekeler ve yarı harekelerden bahsettikten sonra Bişr'in bu konulardaki görüşlerinden yola çıkarak sonuç olarak diyebiliriz ki Bişr, diğer dil bilimciler gibi sesli harfleri (الأصوات الصوائت) ve sessiz harfleri ise (الأصوات الصوامت) olarak isimlendirir. Bununla beraber bu iki kelimenin şekil ve vezin bakımından son derece benzer olmalarını da kusurlu bulur.

Bişr “med” ve “lîn” harflerinin önünde hareke vardır görüşünü hatalı sayar. Ona göre: “med” veya “lîn” harflerinin önüne geçen “kesra”, “fetha” veya “damme” gibi harekeler yoktur. Bu harflerin bizzatihi kendilerinin özelliklerinden dolayı uzatma yapılırdı ki biz bunları “uzun elif”, “uzun ya” ve “uzun vav” olarak isimlendiririz.

Son olarak Bişr, sükûnü ihmal etmelerinden dolayı onu “hareketsizlik” olarak ifade eden dil bilimcileri eleştirmiş, sükûnu kullanımı ve Arap dilindeki yeri açısından harekelere benzer pozisyonda görmüştür.

²⁹³ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 374.

1.7. Fonem

Bişr 'İlmü'l-Asvât eserinin üçüncü bölümünü yaygın olarak kullanılan ses bilimi kavramlarının izahına ayırmıştır. İlk olarak ele aldığı kavram ise “fonem (the phoneme)” kavramı olmuştur.

Bişr, lafî fonem kavramına getirmeden önce, genel şekliyle insandan çıkan konuşma seslerinin çeşitliliğine, her bir harfin birbirinden farklı çok fazla sıfatları, telaffuz şekilleri vs. olduğuna dikkat çeker. Bişr'e göre ses (صوت) kavramının bizzat kendisinin iki anlamı vardır. Birinci anlam yalın anlamıdır. Yani “ن” “ل” gibi seslerin kendileridir (phonetic unit). Bu anlamdaki kullanımında alt kategorileri (kalınlık-incelik vs.) kastedilmez. İkinci anlamı daha özel anlamdır ki kastedilen harflerin özel durumları, çıkış halleri, telaffuzları vs. dir. Örneğin “ن” harfinin çeşitleri dediğimizde telaffuzu veya dil bilgisi açısından birbirinden farklı pek çok çeşitten bahsedebiliriz.²⁹⁴ Bu çeşitlilik sadece sessiz harflere özgü bir durum da değildir. Harekelerin de ince veya kalın olduğu, uzun veya kısa okunduğu ses durumları da mevcuttur.

Fonem ya da eski isimlendirilmesi ile ses birimi gerek Arap dil bilimciler gerekse diğer dil bilimciler nezdinde uzun yıllar anlamı kapalı kalmış bir kavram idi. Ses birimlerinin önemine, ifade ettiği anlama açık ve kabul edilir bir tanımlama yapılamamıştı. Geçen zamanla birlikte Daniel Jones, vatandaşı Henry Sweet ve Jan Baudouin de Courtenay gibi dil bilimciler bu gibi kavram alanlarına ışık tutmuşlar, bu alanlardaki incelemelere diğerlerine öncülük etmişlerdir.²⁹⁵

Bişr, Batılı dil bilimcilerin özellikle de Daniel Jones'un fonem kavramına dair görüş ve tanımlarını tek tek ele almış ve bu kavrama dair 'İlmü'l-Asvât adlı eserinde beş farklı tanım zikretmiştir. Bişr'in kendisi ise fonem kavramını şöyle tanımlamıştır: “Belirli bir bağlamda bilfiil ağızdan çıkan ses birimi değil, kelimelerin anlamlarını birbirinden ayırmayı sağlayan ses birimidir.” Yani fonemler bir sesin sıfatları, özellikleridir. Bir sesin bilfiil konuşulan hali ise onun şekli ve onu diğerlerinden ayıran örnekleridir. Buna göre (القاف) fonemdir, (الجيم) fonemdir veya (الكاف) fonemdir. Fakat bu harflerin herbirin

²⁹⁴ Bişr, 'İlmü'l-asvât, 480.

²⁹⁵ Bişr, 'İlmü'l-asvât, 493.

telaffuzları farklıdır. Bu da onların versiyonları (variants) veya dal sesleri (allophones) olarak isimlendirilir.

Daha açık bir izah ile bu şöyle örneklendirilebilir: “ن” harfi farklı pek çok şekilde telaffuz edilebilen bir harftir. Mesela (إن شاء) , (إن تاب) veyahut (إن قال) örneklerinin her birinde “ن” harfi farklı şekilde telaffuz edilir. Fakat her ne kadar farklı seslendirilse de biz, her birini “ن” harfi olarak isimlendiririz. Eğer her bir farklı telaffuza ayrı bir ses ismi verseydik bu ortaya ciddi bir problem ortaya çıkarırdı. Dolayısıyla fonem burada ciddi bir birlik sağlamış olur.²⁹⁶

Fonem sadece sessiz harflere özgü bir durum değildir. Harekelerin de fonemleri vardır. Zira onların da ince, kalın, uzun veya kısa halleri vardır.²⁹⁷ Aynı şekilde “sükûn” için de fonem den bahsetmek gerekir. Çünkü farklı örneklerde “sükûn”un da değişik telaffuzlarından bahsetmek mümkündür. Örneğin (إن) kelimesinde sükûn, şu örnekte kesra hareke ile seslendirilir: (إن أنتم). Burada iki sâkin harf yan yana geldiği için sükûn kesralı okundu. Harekelerin de uzun ve kısa halleri söz konusu olduğundan (في) kelimesinde uzun kesra hareke, في البيت kelimesinde ise kısa kesra hareke sesi vardır. Bu durumda sükûn için de fonemden bahsetmek söz konusu olacaktır.²⁹⁸

Bazı seslerin tasnifinde Bişr’in kendisinin fonem tanımına aykırı görüş beyan ettiğini söyleyebiliriz. Bişr’in geçmişten bugüne farklı şekillerde telaffuz edilen “ج” harfi için görüşü şöyledir: Fasih Arapçadaki “ج” (dj), Kahire’de konuşulan “ج” (g) ve Şam Bölgesinde konuşulan “ج” (j). Bunların herbiri birbirinden tamamen farklı şekilde telaffuz edilen dolayısıyla ağzın farklı bölgelerinden çıkan seslerdir. Bu sebeple her birini müstakil farklı harfler olarak değerlendirmek gerekir. Yani ortak fonemden bahsetmek doğru değildir.²⁹⁹

Bişr, fonem kavramına dair izahatlarından sonra şu sonuçlara ulaşır:

- 1) Fonem bir kelimeyi diğerlerinden ayıran ses birimidir. Yani bir kelimeyi telaffuzu (bu açıdan ayırım doğaldır), ifade ettiği anlamı ve dil bilgisi

²⁹⁶ Bişr, *İlmü’l-asvât*, 481.

²⁹⁷ Bişr, *İlmü’l-asvât*, 480.

²⁹⁸ Bişr, *İlmü’l-asvât*, 478.

²⁹⁹ Bişr, *İlmü’l-asvât*, 484.

bakımlarından başka kelimelerden ayırmaktır. Örneğin “نام” kelimesi anlam bakımından “قام” kelimesinden farklıdır. Buna ek olarak ses dizimi açısından da farklıdırlar. Çünkü ilk kelimedede “ن” harfinin fonemi, ikinci kelimedede ise “ق” harfinin fonemi vardır. “من” kelimesi ile “من” kelimesi arasında da sarf, nahiv ve anlam bakımlarının hepsinde fark vardır. İlk kelime harf-i cerr iken ikinci kelime soru ifade edebilen veya ism-i mevsûl olarak kullanılan bir kelimedir. Her ikisinin de oluşumları açısından ve kullanımları bakımından farklar vardır. Tüm bunlara sebep olan ilk kelimedede kesra fonemi olması ve ikinci kelimedede fetha fonemi olmasıdır.

2) Fonem, yabancı dillerin öğreniminde ciddi kolaylık sağlayan bir kavramdır. Zira herhangi bir dilde konuşma esnasında çıkan sesler inanılmaz ölçüde çoktur. Buna karşın her bir dildeki fonemler bu konuşma esnasında çıkan sesleri ciddi şekilde sayı bakımından azaltır. Böylece ilk etapta fonemler üzerinden o dili öğrenmek en kolay yol olur. Daha sonra öğrenilecek sesler çoğaltılabilir.

3) Fonem kavramı alfabenin oluşturulmasında veya yazı sisteminin geliştirilmesinde incelik ve kolaylık sağlaması bakımından önemli rol oynar. Örneğin Arapçada “ب” harfi, dil bölgesinden çıkar. Mehmûs seslerdendir fakat bazı özel durumlarda pek çok şekilde seslendirilebilir. Aynı şekilde “ت” harfi ince mehmûs seslerdendir ki bazı durumlarda kalın veya inficârî seslerden olabilir. Her bir harfin tüm bu sıfat ve hallerini alfabede ifade etseydik bu durumda karşımıza anlaşılması zor, çok fazla simge ve gruplandırma çıkacaktı. Fonem ve yazı dilinde kullanılan her bir harfin tek bir simgesiyle yetinmek, alfabenin anlaşılması kolay ve aynı zamanda incelikleri barındıran şeklinin oluşmasını sağlamıştır.³⁰⁰

Bişr, fonem başlığının ikinci kısmında, fonemin farklı tasniflerine yer vermiştir. Burada Batıda öncü dil okulları ve özellikle de Firth’in konu hakkındaki görüşlerine yer vermiştir. Bişr, hocası Firth’in konu hakkındaki görüşünün alanında ilk ve benzersiz olduğunu ifade ederek bölümü noktalar.³⁰¹

³⁰⁰ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 491.

³⁰¹ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 499.

Fonem kavramı ile ilgili sonuç olarak diyebiliriz ki Bişr, bu kavramın tanımında lafzi birkaç farklılık dışında diğer ses bilimcilerden farklı bir anlamsal tanım yapmamıştır. Fonem kavramını sadece sessiz harflerle sınırlı tutmamış, hareketlerin ve sükûnun da foneminden bahsetmiştir. Son olarak “ج” harfinin zaman ve mekân farklılığından kaynaklı değişik formlarını ayrı ayrı fonemler olarak kabul etmemiz gerektiğini ifade ederek kendi fonem kavramına aykırı görüş beyan etmiştir. Belki de Bişr, bu formların tamamen birbirinden farklı olduğundan ayrı harfler gibi ifade edilmesinden dolayı böyle bir sonuca ulaşmıştır.

1.8. Hece

Bişr, üçüncü bölümün ikinci başlığında hece (المقطع) (syllable) ve vurgu (stress) kavramlarına birlikte yer verir. Zira ona göre hece, vurgunun taşıyıcısıdır.³⁰² Daha sonra, önce hece kavramını ele alıp ardından vurgu kavramına yer verir. Biz iki kavramı ayrı başlıklar halinde ele aldık.

Hece kavramı için yapılan tanımlara baktığımızda onu, şöyle tanımlayabiliriz: Ses organlarının tek hareketiyle çıkarılan ses veya sesler demeti hecedir. Hece, ses bilgisi ile ilgili olup, anlam bilgisi ile ilgili değildir. Genel dil biliminde söz birliği cümle, dile ait birlik söz veya ses bilgisel birlik de hecedir.³⁰³

Her dilin kendisine ait ses yapısı, harfleri, cümle yapısı ve düzeni vardır. O dili diğerlerinden ayıran başka özellikleri de mevcuttur. Bu sebeplerle dil bilimcilerin dil bilimi ile ilgili üzerinde ittifak ettikleri tanım sayısı pek azdır. Hece kavramı için de aynı şeyi söylemek mümkündür. Hatta hece kavramı için aynı dil içerisinde bile farklı pek çok tanım yapılmıştır. Ahmed Muhtâr Ömer, bunu şöyle ifade etmiştir: “Ses bilimciler şimdiye kadar hece kavramı ile ilgili genel kabul gören ve hassas bir tanım yapamadılar.”³⁰⁴

³⁰² Bişr, *İlmü'l-asvât*, 503.

³⁰³ Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, 453.

³⁰⁴ Ömer, *Dirâsatü's-savti'l-lügavî*, 283.

Bişr de hece kavramıyla ilgili üzerinde ittifak edilen bir tanımın olmadığını ifade etmiştir. Heceyi diğer kavramlar ile tanımlama yoluna gittiğinde ise “sesten (sound) daha büyük, kelimedenden daha küçük (dil bilim) kavram”³⁰⁵ olarak tanımladığını görürüz.

Bişr, Arapçada heceleri incelerken esas aldığı nokta Kur’ân-ı Kerîm kıraatleri ile Mısır Cumhuriyeti’ndeki uzman dil bilimcilerin görüşleri olmuştur. Zira bunun dışındaki Arap lehçeleri, kültür ve toplumlarının biri diğerinden farklı durumdadır.

Bişr, hece kavramının Arap dilindeki genel özelliklerini şöyle sıralar:

- 1) Arap dilinde hece, en az biri hareke olmak üzere iki veya daha fazla ses biriminden oluşur. Tek sestenden oluşan veya harekesiz olan hece Arap dilinde yoktur.
- 2) Arap dilinde hece harekesiz olamayacağı gibi sessiz harflerden de yoksun olamaz.
- 3) Arapçada hece bazı özel durumlar dışında (vakfe, şiirde ölçü için kural dışına çıkmak gibi) iki sessiz harfle bitemez.
- 4) Tek kelimedeki en fazla hece sayısı (uzun harekeleri tek ses sayarsak) dört hecedir.³⁰⁶

Bişr’in hece ile ilgili bu görüşleri, çağdaşı olan diğer dil bilimciler ile kıyasladığımızda onlarla paralellik göstermektedir. Bişr’e göre hece ilgili bu özellikleri göz önüne aldığımızda Arapçada heceleri altı gruba ayırabiliriz. Bu altı grubu da Bişr, üç açıdan sınıflandırır: Kısa, orta ve uzun.

Kısa hece: Bu hece (sessiz harf + kısa hareke) den oluşur. Bunu da kısaca baş harfleri olan [ح + ص] ya da [CV] olarak simgelenebilir. Bu hece türüne örnek olarak ise içinde med harfleri olamayan bütün üç harfli mazi fiiller verilebilir. (كَتَبَ) [ke te be].

Orta hece: Bu hece iki şekilden oluşabilir.

³⁰⁵ Bişr, *‘İlmü’l-asvât*, 503.

³⁰⁶ Bişr, *‘İlmü’l-asvât*, 509.

İlki (sessiz harf + kısa hareke + sessiz harf) den oluşur. Bunu (ص ح ص) ile veya [CVC] ile sembolleştirebiliriz. Bu ilk şeklin örneği olarak (يَكْتُبُ) [yek tü bü] veya (كَتَبْتُ) [ke teb tü] verilebilir.

İkinci kısmı ise (sessiz harf + uzun hareke) den oluşur. Bunu kısaca (ص ح ح) ya da [CVV] ile sembolleştirebiliriz. Bu şekle örnek olarak ise üç harften oluşan tüm ism-i fâilleri verebiliriz. (كَاتِبٌ) [kâ ti bün] da olduğu gibi.

Uzun hece: Bu hece çeşidi ise üç farklı tonda bulunabilir.

İlki: (sessiz harf + kısa hareke + sessiz harf + sessiz harf) şeklinde olur. Bu tonu ise (ص ح ص ص) ile ya da [CVCC] ile sembolleştiririz. Bunun örneği olarak “ب” harfinin fetha, kesra veya damme harekeli olabilmesi durumları ile (بِرٌّ) [birr] [barr] [bürr] kelimesi verilebilir. Bu kelimedede uzun hecenin olması için durmak veya i’rabtan muaf olmak şarttır.

İkincisi: (sessiz harf +uzun hareke +sessiz harf +sessiz harf) (ص ح ح ص) [CVVCC]. İkinci uzun hece çeşidine örnek olarak (مِهَامٌ) [ma/haamm] kelimesi verilebilir. Aynı şekilde bu kelimenin de uzun hece olması için durmak ve ‘irabtan hâli olması şarttır.

Üçüncüsü: (sessiz harf + uzun hareke + sessiz harf) den oluşur. Bunu da (ص ح ح ص) veya [CVVC] şeklinde sembolleştiririz. Bu şekle örnek olarak (ضَالِّينَ) [daal liin] kelimesini verebiliriz. Fakat bu tarzda uzun hecenin olması için iki şart olması lazımdır. İlki: son sessiz harfin örnekte de olduğu gibi (ضَالِّينَ) idğamlı olması gerekir. İkinci şart ise vakfe halinde veya i’rabtan muaf olması gerekir. (يَقُولُ) [ye guul] kelimesinde olduğu gibi.³⁰⁷

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Bişr, hecelerin sayısı noktasında Temmam Hassân³⁰⁸ ve Ahmed Muhtâr Ömer³⁰⁹ ile aynı görüştedir. İbrahim Enîs³¹⁰ ise bu konuda farklı görüştedir.

³⁰⁷ Bişr, *İlmü’l-asvât*, 511.

³⁰⁸ Hassân, *Menâhicü’l-bahs fi’l-lüga*, 172-173.

³⁰⁹ Ömer, *Dirâsatü’s-savti’l-lügavî*, 256.

³¹⁰ Enîs, *el-Esvâtü’l-lügaviyye*, 113.

Ayrıca Bişr, hece kavramının tanımı noktasında ise çağdaşı dil bilimciler ile aynı görüştedir.

1.9. Vurgu

1.9.1. Kelime Vurgusu

Bu vurgu, konuşma sırasında sözdeki bir heceyi diğerine göre daha yüksek bir ses tonuyla, daha baskılı bir şekilde söylemektir.³¹¹ Arap dilinde klasik dil bilimcilere baktığımızda onlar vurgu kavramını ayrı bir başlık olarak ele almamışlardı ve vurgu kavramını hece ile birlikte işlemişlerdir. Onlar vurguyu sesin yükseltilmesi ve baskılanması ya da arttırılması olarak tanımlamışlardır.³¹²

Modern Arap dil bilimcileri baktığımızda ise teknolojik ilerlemelerle beraber ses organlarına dair ince araştırmaların yapılabilmesiyle vurgu kavramını farklı şekillerde tanımladıklarını görürüz. Arap dil bilimciler tıpkı batılı dil bilimciler gibi vurguyu şöyle tanımlamışlardır: Kelimenin bir hecesini daha açık ve bariz bir şekilde işletilmesi için diğer hecelerden daha baskın okumaktır.³¹³

Bişr, vurgu (النبر) kavramının anlamının açık ve bâriz olduğunu, câmilerdeki “minber” (المنبر) kelimesinin de bu kelimedenden (النبر) türediği ifade ettikten sonra vurgu kavramını şöyle tanımlamıştır: “Bir hecenin, yanındaki diğer hecelerden daha açık ve daha kuvvetli sesle telaffuz edilmesidir”.³¹⁴

Bişr’e göre bir kelimedede birden fazla vurgu olabilir. Ancak bu durumda vurgu birkaç hecede olacağı için kelimenin kendisi vurgulu denilemez. Çünkü vurgu, direk heceye yapılıdır. Birkaç heceye bölündüğünde bu, ancak zayıf vurgu olabilir.

Bişr, vurguyu üç kısma ayırır: Güçlü, orta ve zayıf vurgu. O, her bir vurgu çeşidi için kitabında farklı semboller kullanmıştır. Güçlü vurguyu [/] ile ifade etmiştir. Bu vurgu direk tek bir heceye yapılan en bâriz vurgudur. (ضرب) [da/ra/be] bu kelimedede ilk heceye vurgu yapmak bu vurguya örnektir. Orta vurgu [/] (yarım hali) ile ifade edilir. (قاتلوهم)

³¹¹ Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, 843.

³¹² es-Semîhiyyîn, *Cühûdü Kemâl Bişr fi’ d-dersi’ l-lügaviyyi’ l-hadîs*, 66.

³¹³ Abdulkâdir Mer’î el-Halîl, *et-Teşkilü’ s-savî fi’ l-lügati’ l-‘Arabiyye*, (‘Umân: Buhûs ve Dirâsât, 2002), 15.

³¹⁴ Bişr, *‘İlmü’ l-asvât*, 512.

[g/aa ti luu hum] kelimesinde ilk heceye vurgu yapılması buna örnek olarak verilebilir. Orta vurguda vurgu, yüksekte başlayıp daha zayıfa doğru iner. Zayıf vurgu için kullanılan özel bir sembol yoktur.³¹⁵ Bişr'e göre güçlü vurgunun sembolü daha çok işaretler veya vücut hareketleridir. Sesi alçaltıp yükseltmek, aynı şekilde nağme yapmak da güçlü vurgu şekilleridir.³¹⁶

Bişr, diğer bölümlerde olduğu gibi bu başlıkta da konuya dair Avrupalı ve Amerikalı dil bilimcilerin görüş ve tasniflerine kısaca yer vermiştir.

1.9.2. Cümle Vurgusu

Modern Arap dil bilimciler, cümle halinde vurguyu şöyle tarif etmişlerdir: “Konuşmacının bir cümlede önemine işaret etmek veya özel bir sebeple ön plana çıkarmak için bir kelimeyi diğerlerinden ayırıp vurgusunu arttırmasıdır”.³¹⁷

Cümle halinde vurguya baktığımızda Bişr, bu vurgunun önemine işaret eder. Zira ona göre bir kelimeyi diğerlerinden ayırıp fark edilmesi veya ön planda tutulması vurgulama ile mümkündür. Ayrıca akan konuşmada kelime başı ve sonuna yapılan vurgu ile kelimeler anlaşılır hale gelir. Aksi halde kelimeler birbirine girer ve neticede anlamsız bir bütün olmuş olur.³¹⁸

Bişr'e göre vurgu sabit olabildiği gibi sabit olmayabilir de. O, tıpkı diğer dil araştırmacıları gibi dilleri sabit vurgulular (fixed), sabit olmayan (hareketli) vurgulular (free fixed) olarak ikiye ayırır. Birinci kısma en güzel örnek dil olarak Arapça verilebilir. Zira Arapçada vurgu -kural dışı bazı durumlar hariç- sabit kelimeye yapılır. Örneğin -ضَرَبَ- [da ra be] fiilinde vurgu ilk heceye yapılır. Fakat -ضَرَبْتُ- [da rab tü] fiilinde ise vurgu ikinci heceye yapılır.³¹⁹

Vurgusu sabit olmayan dillere ise en açık örnek olarak İngilizce verilebilir. Çünkü bu dilde yerleşik bir kelime tasnifi yoktur. Örneğin (record) kelimesi bazen isim olarak

³¹⁵ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 513.

³¹⁶ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 514.

³¹⁷ Enîs, *el-Esvâtü'l-lügaviyye*, 122.

³¹⁸ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 515.

³¹⁹ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 516.

kullanılabildiği gibi bazen fiil de olabilir. Her iki kullanımda vurgu farklı hecede olabilir.³²⁰

Bişr, dilleri vurgulu olup olmamaları açısından da iki kısma ayırır: Vurgulu diller (stress languages) ve vurgusuz diller (stressless languages). Vurgulu diller, anlamın; vurgunun çeşidine, derecesine ve kelimedeki yerine dayandığı dillerdir. Bu çeşide örnek olarak Almanca, İngilizce, İspanyolca gibi diller verilebilir. Bütün bu dillerde ve bunlara benzer vurgulu dillerde kelimelerin anlamları ve çeşitli vurguya göre farklılık gösterir. Mesela İngilizcede (İmport), (subject), (increase), (conduct), (record) kelimeleri vurgunun durumuna göre fiil veya isim olarak kullanılabilir. Bunun kelimedeki hangi anlamda kullanıldığına vurgudan karar verilir. Eğer vurgu birinci hece vurgulu okunursa isim, eğer ikinci veya son hece vurgulu okunursa fiil olarak sınıflandırılır.³²¹

Vurgulu olmayan diller ise kelimelerin yerleşik kurallarla tasnif edildiği dillerdir. Kelimenin çeşidi vurgunun derecesi veya konumuna göre farklılık göstermez. Bu dil grubuna örnek olarak Japonca ve Arapça verilebilir.³²² Arapçada kelime boyutundaki vurgu hiçbir suretle farklı hecelerde olmaz. Mesela (كَتَبَ) (ke/te/be) kelimesinde vurgu daima birinci hecede, (كَتَبْتَ) (ke/teb/tü) kelimesinde daima ikinci hecede ve (كَتَبْتَهُ) (ke/teb/tü/hü) kelimesinde ise üçüncü hecededir. Bu kelimelerin kökü aynı olduğundan burada vurgu heceden heceye değişiyor denemez. Zira bu üçü birbirinden farklı kelimelerdir.

Bişr'e göre Fasih Arapçanın kelime bakımından vurgulu olmayan dillerden olduğu söyledik. Zira birkaç istisnai durum dışında vurgunun konumu veya derecesi anlamda herhangi bir değişime sebep olmaz. Fakat modern Arap lehçelerine (âmmîce) baktığımızda, görürüz ki vurgu anlamda açık değişimlere sebep olur. Örneğin (نعم) kelimesinin modern Mısır lehçesinde duyduğumuzda eğer ispat için kullanılmışsa - Fasih Arapçada da bazen olduğu gibi- vurgu ilk hecede olur. Ancak soru veya inkâr anlamında kullanılmışsa vurgu ikinci hecede olur.³²³

³²⁰ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 517.

³²¹ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 517.

³²² Bişr, *İlmü'l-asvât*, 518.

³²³ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 519.

Bişr, Fasih Arapçada vurguya göre kelimenin anlamının değiştiği fikrini kabul etmez. Fakat vurguya göre (cümlede kelime) ek bazı anlamlar oluştuğu fikrini de inkâr etmez. Örnek olarak (أنا لا أكل في الصباح عادة)³²⁴ cümlesini verirsek normal olarak vurgu bu cümlede (أكل) fiili ve (الصباح) kelimesi üzerinde olur. Ancak istenen bir amaç ya da kastedilen farklı bir durum için vurgu başka kelimeye yapılabilir. Diyelim ki kastedilen “sadece ben yemem” ise vurgu (أنا) zamirine yapılabilir. Ya da kastedilen “yememek” (yani dinleyicide şüphe bırakmamak) ise (لا) edatı üzerine vurgu yapılabilir. Ya da kastedilen “konuşmacının kendi alışkanlığı (olduğu için)” ise bu durumda vurgu (عادة) kelimesine yapılabilir.³²⁵

Bişr, vurgu ile ilgili görüşleriyle diğer dil bilimcilerden ayrılan bir sonuca ulaşır: Arapçayı cümlede vurgu bakımından vurgulu ve vurgusuz dillerin arasında (orta vurgulu) dil olarak saymak. Çünkü o, şöyle demiştir: “Bizim eski ulemâmımız Arapçayı - cümle bakımından- vurgulu ve vurgusuz dillerin ortasında saymışlardır. Başka bir grupta saymamışlardı.”³²⁶

Vurgu konusunda sonuç olarak diyebiliriz ki Bişr, çağdaşı olan dil bilimciler ile vurgu olgusu bakımından büyük ölçüde aynı görüşleri benimsemiştir. Sadece cümle boyutunda Arapçayı orta vurgulu dil olarak sayması onu diğerlerinden farklı bir görüşe itmiştir. Ayrıca Bişr, vurgu ile ilgili araştırmacıların temel ayırım noktasının hemen her lehçede var olan büyük farklılıklar sebebiyle olduğunu ifade etmiştir.

1.10. Tonlama

İnsan toplum içerisinde yaşayan bir varlıktır. Dil ise onun diğer insanlarla iletişiminin en önemli aracıdır. Toplumsal hayat sürekli değiştiğinden insanın ruh hali de her an değişime açıktır. Gün içerisinde insan sinirli, anlayışlı, şaşırmış, korkmuş, mutlu vs. olabilir. Tüm bu durumlar insanda farklı şekillerdeki sesler ile dışa vurur. Bu durumlarda ses, bazen yükselir bazen alçalar, bazen kalınlaşır bazen inceler. Tüm bu halleri tonlama (التنغيم) (Intonation) olarak isimlendiririz.

³²⁴ Ben genellikle sabahları yemem.

³²⁵ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 520.

³²⁶ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 524.

Daha dil bilimsel bir tanım ile tonlama³²⁷ bir söz dizimi vurgusudur. Bu vurgu, bir ezgi vurgusudur. Ses tellerindeki titreşimin niteliği tonlama (tone) olarak bilinir. Belirli bir anlamı olan titreşim sesi tonlama birimidir (intonem). Vurgu sözün hecesi üzerinde, tonlama ise cümlenin ögesi üzerinde gerçekleştirilen bir anlatım aracıdır.³²⁸

Ses bilimine konu olması bakımından tonlamanın anlam ve anlamlandırma üzerinde önemli etkisi vardır. Kadim Arap dil bilimciler tonlama kavramı için kapsayıcı bir tanım yapmadıkları gibi eserlerinde ayrı bir başlık halinde de ele almamışlardır. Fakat onların derin müzik bilgileri de yadsınamayacak seviyedeydi. Bunu açık bir şekilde Sıbeveyh, Halîl b. Ahmed, ibn Cinnî, Fârâbî gibi pek çoklarında görebiliriz. Bısr, başlığın sonunda ismi geçen mutekadîm dil bilimcilerin konunun önemine dair görüşlerini ele almıştır.³²⁹ Bu duruma iyi bir örnek olarak Bısr'ın de sunduğu, Ebû Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ile kızı arasında geçen meşhur diyalogu verebiliriz. Kızı: (ما أجمل السماء) ibaresini soru gibi söyleyince ed-Düelî bunu “Gökyüzünün nesi güzel?” olarak anlayıp: “Yıldızları” şeklinde cevap verince kızı: “Kastım bu değildi. Ben gökyüzünün güzelliği karşısında hayrete düştüğümü ifade etmek istemiştım” diyince ed-Düelî : “O halde (ما أجمل السماء) (Gökyüzü ne de güzel) de” diyerek onu düzeltmiştir.³³⁰

Modern Arap dil bilimciler ise tonlamayı “bir cümlede farklı anlam durumlarına işaret etmek için konuşma esnasında sesin yükseltilip alçaltılmasıdır.” olarak tanımlamışlardır.³³¹

Bısr ise bu olguyu: “Yükseltmek veya alçaltmak ya da sesi farklı şekillerde çeşitlendirmek veya sözü -tıpkı bir rüzgâr esintisi gibi- nağmelendirmek gibi pek çok şekilde açığa çıkan müzikal renklerdir.” olarak tanımlamıştır. Tanımdan da anlaşılacağı üzere Bısr, vurgu ve tonlamanın farklı kavramlar olduğunu ayrıca belirtir. Vurgu, tonlamanın önemli bir unsuru ve parçasıdır. Fakat tonlamanın bunun dışında sesin doğası, tamlamaların durumu, yeri ve konuşmacıdan kaynaklı dış unsurlar gibi daha pek çok parçası vardır.³³²

³²⁷ Titreleme

³²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, 799.

³²⁹ Bısr, *İlmü'l-asvât*, 547-555.

³³⁰ Bısr, *İlmü'l-asvât*, 546.

³³¹ 'Abdütevâb, *el-Medhal ilâ 'ilmi'l-lüga ve menâhicü'l-bahsi'l-lügavî*, 106.

³³² Bısr, *İlmü'l-asvât*, 533.

Tonlama, Bişr'e göre sözün vücut bulmuş halidir. Çünkü tonlama, konuşmacının ruh durumunu (hâlet-î ruhiye) ifade eder. Aynı şekilde anlamın ve bu anlamın yorumunu açığa çıkaran önemli bir unsurdur. Ayrıca sözün birbiriyle olan cinslerini ayıran unsurdur. Tek bir cümle tonlamanın durumu ve sesin şiddetine göre bambaşka şekillere bürünebilir.³³³

Bişr, sadece son hallerini göz önünde bulundurarak Arapçada tonlamayı iki sınıfa ayırır. Zira tonlamanın iç unsurlarını da hesaba kattığımızda pek çok tonlamadan bahsedebiliriz.

- A) Alçalan ton (inici tonlama) (Falling Tone): İç durumunda pek çok farklı halde olmasına rağmen sadece son durumda tonlama düştüğü için bu grubu, böyle isimlendirmiştir.
- B) Yükselen ton (çıkıcı titreleme)(Raising Tone): Ortasında farklı durumlarda olabilmesine rağmen sadece son durumda tonlama yükseldiği için bu grubu, bu şekilde adlandırmıştır.³³⁴

Bişr, bu iki tonlama çeşidini açıklayan simgeler kullanmıştır.³³⁵ Ayrıca Bişr, bu tonlamalara örnek vermek için geleneksel bir metotla hali hazırda kullanılan Mısır Lehçelerinden cümleler vermiştir. Ayrıca Bişr, üçüncü bir başlık olarak saymasa da alçalan ve yükselen tonlamanın aynı cümlede olduğu şekle de örnek cümleler vermiştir.

Alçak tonlamanın örnekleri çoktur. Bu tonlama için birkaç özel örnek olarak şunları verir:

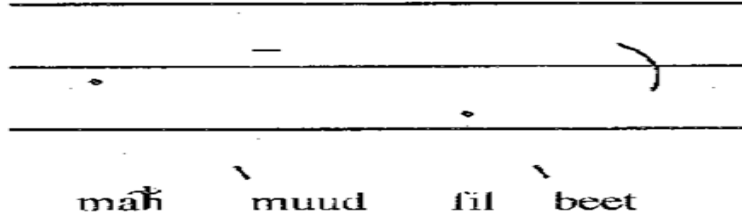
- 1- Herhangi bir yargı bildiren cümleler. Bu cümlelerde anlam tamamdır, herhangi bir kapalılık yoktur. Örneğin: (محمود في البيت).³³⁶

³³³ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 534.

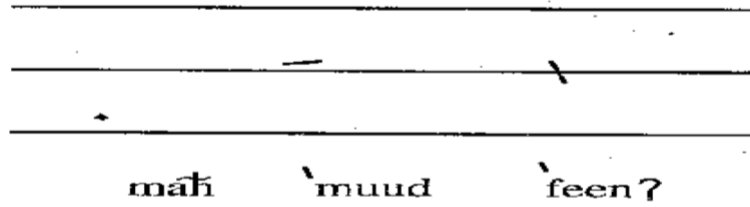
³³⁴ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 534-537.

³³⁵ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 535.

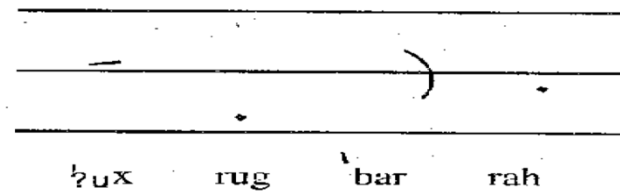
³³⁶ "Mahmûd evdedir."

2- Tonlama ile oluşturulmuş soru cümlesi. Bu cümleler bir soru ismi barındıran cümlelerdir. Örneğin : (محمود فين)³³⁷

3- İstek cümleleri. Bunlar, emir fiil veya benzeri bir fiil barındıran cümlelerdir. Örneğin : (اخرج برا).³³⁸

Bişr, yükselen ton için şu örnekleri kullanmıştır:

³³⁷ "Mahmûd nerde?"

³³⁸ "Dışarı çık."

1- Evet ya da hayır ile cevaplanabilen soru cümleleri: Örneğin (محمود في البيت؟)³³⁹

_____)
_____)
_____)
mah muud fil beet ?

2- Kapalı (muallak) cümleler: Sonrası ile bağlantılı olduğu için anlamın tam

_____)
_____)
_____)
'i za geet nit faa him

olmadığı cümlelerdir. Bu cümlelerin pek çok şekli vardır. Şart cümlesine bir örnek olarak : (إذا جيت ، نتفاهم)³⁴⁰

Cümlenin (Gelirsen, anlarız.) ilk kısmı muallak durumdadır. Çünkü şart cümlesi olarak sonuç yoktur. Bu sebeple araya virgül (•) işareti konur ki bununla anlamın tamamlanmadığına işaret edilir. İkinci yargı ile cümlede anlam tamamlanır ve cümle tam bir anlama ulaşır. Bu sebeple cümlenin en sonu alçalan tonlama ile yapılır.³⁴¹

Bu açıklama ile şu sonuca ulaşabiliriz: Bış, yükselen tonlama ve virgül işaretinin aynı şekilde alçalan tonlama ile nokta işaretinin anlam üzerindeki etkileri bakımından aynı görevlerde olduklarını ifade etmiştir. Çünkü alçalan tonlama ile biten cümlede anlam tamamlanmıştır. Aynı şekilde nokta işareti de anlamın tamamlandığı cümlenin sonuna konur. Diğer açıdan yükselen tonlama ile biten cümlede anlam henüz tamam olmamıştır

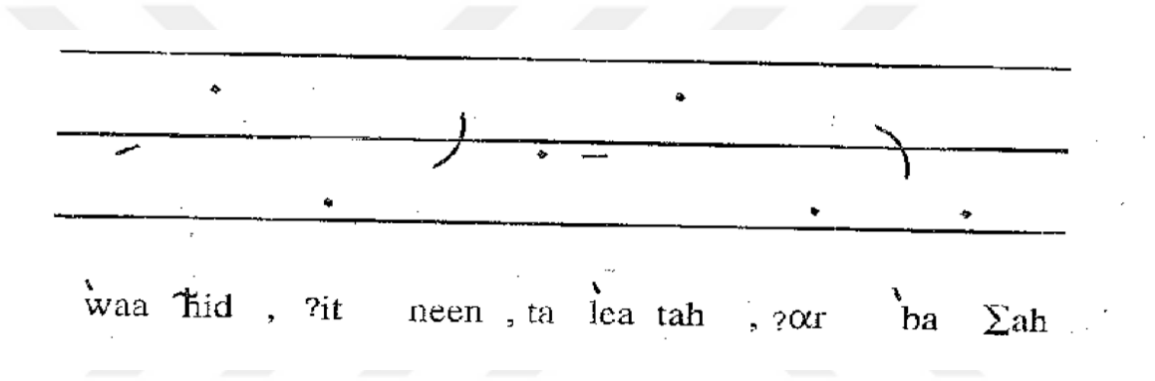
³³⁹ “Mahmūd evde mi?”

³⁴⁰ “Gelirsen anlarız.”

³⁴¹ Bış, *İlmü'l-asvât*, 537.

ki aynı şekilde virgül işareti de anlamın tamam olmadığı yargıların ve cümlelerin sonuna konur.

Bişr, alçalan ve yükselen tonlamanın aynı anda tek cümlede olabileceğini de ifade eder. Örnek olarak “gelirsen, anla(ş)ırız.” (اذا جيت ، نتفاهم) cümlesi verir. Virgüle kadar ki şart cümlesi yükselen tonlama ile biterken sonuç cümlesi alçalan tonlama ile biter. Başka bir örnek olarak ise kişi “Bir, iki, üç, dört .” şeklinde saydığında son saydığı rakam haricinde önceki her rakamı kendisinden sonra başka rakam söyleyeceği için yükselen tonlama ile bitirir. Fakat “dört” dediğinde alçak tonlama ile bitirir. Çünkü burda anlam bitmiştir.³⁴²

Dil bilimcilere göre tonlamanın dilde birkaç etkisi ve görevi vardır. Temmâm Hassân'a göre bunlar:

- A) Dil bilgisi üzerindeki etkisi.
- B) Ses bakımından görevi.
- C) Anlamsal görevi.³⁴³

Bişr'e göre tonlamanın dildeki en büyük görevi dil bilgisel olarak kelimelerin birbirinden ayrılmasına yaptığı katkı olmakla beraber temel dört görevi vardır:

³⁴² Bişr, *İlmü'l-asvât*, 538.

³⁴³ Hassân, *Menâhicü'l-bahs fi'l-lüga*, 198.

1- İlk ve en önemli görevi

Nâhiv bakımından (grammatical) görevidir. Tonlamaya göre kelimenin nahivsel olarak hangi görevde olduğuna karar veririz. Böylece cümlenin soru cümlesi mi, yargı cümlesi mi, vs. olduğuna karar veririz. Örneğin:

(هل أتى على الإنسان حين من الدهر لم يكن شيئاً مذكوراً) (Gerçek şu ki, insanın yaratılış tarihinde onun henüz anılan bir şey olmadığı bir dönem gelip geçmiştir.)³⁴⁴ ayetinde (هل) , genel olarak kullanıldığı üzere soru ismi olarak kullanılmamıştır. Müfessirlere göre burda (هل), (قد) anlamında kullanılmıştır. Böylece anlam soru cümlesi olarak değil yargı cümlesi olarak anlaşılmalıdır.

2- İkinci görev

Tonlama, konuşma süreci içerisinde vurgu ile beraber çeşitli duygu durumlarına işaret eder: Kabul, red, şaşırma, kızma gibi. Böylece kişiler arasında iletişimin sürekliliğini sağlar. Bir cümle vurguya göre birden fazla anlama gelebilir. Belagat âlimleri bu durumu şu sözle açıklarlar: (لكل مقام مقال)³⁴⁵. Buna Bısr, günümüz Mısır Cumhuriyeti'nde kullanılan (لا، يا شيخ) ibaresini de örnek olarak verir. Bu ibare, söylendiği andaki hale göre farklı pek çok anlamda kullanılabilir. Uzun hareke ile okunma durumunda farklı, el ve kol hareketleri ile telaffuzunda farklı, gülerken veya kızgın bir yüz ifadesiyle ya da sesi alçaltıp yükseltmek bakımından da pek farklı anlamlara gelebilir. Kısaca anlamı, bağlamdan anlarız (contextual meaning).³⁴⁶

3- Üçüncü görev

Toplumdaki her bir grubun kendine has tonlama şekli vardır. Dolayısıyla tonlama, toplumdaki farklı grupları tanımlamamıza imkân sağlar.

4- Dördüncü görev

Buna sözlüksel görev diyebiliriz. Bısr'e göre tonlama, bazı dillerde, kelimelerin anlamlarının birbirinden ayrılmasına olanak sağlar. Örnek olarak Çin Dillerinden

³⁴⁴ el-İnsan, 76/1.

³⁴⁵ “Her makamın bir makâli vardır. (söz, durumun gereğine uygun olmalıdır.)”

³⁴⁶ Bısr, *İlmü'l-asvât*, 540.

birinde (ma) kelimesi, düz tonlama ile telaffuz edildiğinde “anne” anlamına gelirken, yükselen veya alçalan tonlamalar ile seslendirildiğinde “at” anlamına gelmektedir. Bişr, bu tür tonlamayı “sözlüksel tonlama” (lexical tone) olarak isimlendirmiştir. Örnekte de görüldüğü üzere, tonlama farkı ile tek kelime tamamen farklı anlamlara gelebilmektedir.³⁴⁷

Sonuç olarak tonlama konusunda Bişr, çağdaşları olan araştırmacılardan farklı bir tanıma gitmemiştir. Diğer dil bilimcilerden farklı olarak düz tonlama üzerinde pek fazla durmadığını söyleyebiliriz. Bununla beraber ele aldığı tonlama çeşitlerini izahlandırılan tablolar kullanmıştır.

1.11. Vakfe - Sekte

(الفواصل الصوتية) ya da (المفصل) terimlerini Türkçede direk karşılan bir dil bilimi terimi bulunmamaktadır. Bu kelimeler ile kastedilen: Kelimeler veya heceler arasında yapılan ses bakımından durmak veya beklemek olduğu için bu terimleri “ses aralığı” olarak çevirmek daha doğru olacaktır.

Ses aralığı (الفواصل الصوتية) terimini modern Arap dil bilimciler şöyle tarif etmişlerdir: “Bir kelime veya hecenin bitip yeni bir kelime veya hecenin başladığını belirtmek (belirlemek) amacıyla, birkaç kelime veya hece arasında yapılan hafif sekteden ibarettir”.³⁴⁸

Kuvvetli ses aralığı, tonlama ile bağlantılıdır. Çünkü tonlama, ses aralığına değinmeksizin dil biliminde açıklanabilecek bir kavram değildir.³⁴⁹

Ses aralığı terimini Bişr, tonlama ve vurgu gibi özel olarak adlandırılan müzikal terimleri de barındıran genel bir ifade olarak “ses olguları topluluğu” (مجموعة من الظواهر الصوتية) olarak isimlendirir. Daha sonra bu terimi ve içeriğini belirlemeye başlar. Ona göre ses aralığı: Vakfe (stop), sekte (pause) ve istirahat ya da nefes tazelemektir. Ses aralığı terimi, gerek cümle bağlamında, gerekse kelime bağlamında dil bilgisi açısından

³⁴⁷ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 541.

³⁴⁸ Halîl, *Mukaddime li dirâseti ilmi'l-lüga*, 242.

³⁴⁹ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 553.

son derece önemli bir terimdir. Çünkü ses aralığı ile kelimenin çeşiti belirlenir ve bu kelimenin anlamı, cümle içindeki görevi vb. hususlar anlaşılabilir.³⁵⁰

Bişr'in ses aralığı olarak saydığı terimler şunlardır:

1.11.1. Vakfe

Vakfe (الوقفه) işareti genel olarak nokta (.) dir. Vakfe, dil bilgisi kurallarına göre sadece anlamın ve cümlenin bittiği yerde olur. Aynı şekilde vakfe anlamın tamam olduğuna işaret etmek için alçalan tonlama ile biter ve genel olarak da bu cümleler yargı bildiren (soru veya istek olmayan cümleler) olur.³⁵¹

Vakfenin tam olarak nerde yapılması gerektiğini ya da bütün vakfe örneklerini tam anlamıyla belirlemek zordur. Çünkü vakfe, konuşmacı ve dinleyiciye bağlı olarak hem anlamın hem de dil bilgisi olarak cümlenin tamamlandığı yerde olur. Bu da her dilin ya da konuşmacının kültürel, kişisel vb. durumlarına göre değişeceğinden nihai olarak vakfe şudur demek zordur. Bişr, bu durumu dile getirdikten sonra vakfe yapılmaması gereken bazı örnekleri şöyle sıralar.

- a) Tamlayan ve tamlanan (muzaf – muzafun ileyh) arasında vakfe veya sekte yapmak doğru değildir. Çünkü bu iki kelime grubu, tek bir kelime gibi anlamsal ve şekilsel olarak bağlantılı kelimelerdir.
- b) Fiil ve fâil arasında vakfe yapmak doğru değildir. Aynı şekilde bu ikisinden sonra gelen mef'ul (nesne) arasında da vakfe yapmak doğru olmaz.
- c) Birbiri ile dil bilgisi olarak bağlantılı kelimeler arasında da vakfe yapmak doğru değildir. Örnek olarak; harf-i cerr ve fiil arasında, isim cümlesinin öğeleri arasında gibi.
- d) İsm-î işaret (işaret isimleri) ile bunları işaret ettiği kelimeler arasında vakfe yapmak doğru değildir.
- e) Na't ve men'ut arasında sekte ve vakfe yapmak doğru değildir. Sadece eğer na't kopuk bir pozisyonda ise bu durumda hafif bir sekte yapılabilir.

³⁵⁰ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 553.

³⁵¹ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 554-555.

Örneğin (مررت بمحمد، الطويل) dediğimizde dil bilgisi olarak hatalı olsa da bu durumda hafif sekte yapılabilir.

f) Birbirini açıklayan veya anlamsal olarak destekleyen kelime ve öge grupları arasında da vakfe yapmak doğru olmaz. Misal; hal, tekil bir kelime (müfred) ise, öncesinde vakfe yapılamaz. Örneğin (جاء عليّ ضاحكاً) . Bu örnekte hal, tekil bir kelime olduğundan öncesinde vakfe yapılamaz. Eğer hal cümle şeklinde olsaydı öncesinde hafif sekte yapılabilirdi. (جاء عليّ ، وهو يضحك) örneğinde olduğu gibi.³⁵²

1.11.2. Sekte

İşareti (‘) dir ve vakfenin en hafif ve en cılız halidir. Sekte (pause), anlamdaki önemin vb. herhangi bir duruma işaret etmek için ses tonunun değiştirmekten ibarettir. Burda sektenin yükselen tonlama ile yapılıp şiddetine dikkat edilmesi gereklidir. Çünkü her iki durum, konuşmada anlamın birbiriyle ilişkili oluşuna işaret etmelidir. Dolayısıyla anlamın henüz tamamlanmadığı anlaşılmalıdır.³⁵³

Sekte örneklerine ve yapılması gereken yerlere baktığımızda, sekte yapılacak kelime grupları arasında anlamsal ya da dil bilgisi bir bağlantının olması gereklidir. İki kelime grubu birbirinden tamamen bağımsız olmamalıdır. Sekte yapılabilen en önemli örneklere bakacak olursak:

- a) Şart cümleleri. Sekte bu cümlelerde, şart ve cevap ögelerinin arasında yapılır. Örneğin: (ومن يتق الله ، يجعل له مخرجا) ³⁵⁴ ayeti.
- b) Kendisinde (كَلِمًا ، بَيْنَمَا ، بَيْنَا ، لَمَّا ، لَوْ ، لَوْلَا) gibi bağlaçların olduğu cümlelerde. Buna örnek olarak da (كَلِمًا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ ، وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا) ³⁵⁵ ayeti verilebilir.
- c) Yukarıda da belirttiğimiz gibi sekte, na‘t ve kopuk men‘ut arasında yapılabilir.
- d) Mübteda ve haber ögelerinin her ikisi de marifeli olursa, özellikle de haber ögesi mübteda ögesiyle dil bilgisi olarak bağlantılı bir kelime olursa sekte

³⁵² Bişr, *‘İlmü’l-asvât*, 555-557.

³⁵³ Bişr, *‘İlmü’l-asvât*, 557.

³⁵⁴ et-Talak, 65/2.

³⁵⁵ Âl-i İmran, 3/37.

yapılabilir. Örneğin: (ذلك الكتاب) ayetinde (الكتاب) kelimesi haber yapılarak okunursa bu durumda sekte yapılabilir. Zira bu durumda anlam (ذلك هو الكتاب) şeklinde olmuş olur.

e) Sekte (لكن) ve (بل) edatlarından önce de yapılabilir. Zira bu edatlardan önceki anlam ile sonrası anlam ancak birbiri ile tamamlanan bir boyuttadır. (سمعتُ ما يقولون ، ولكني غير متأكد)³⁵⁶ cümlesi örnek olarak verilebilir.

f) Sekte kavil ve bu kavlin cevabı arasında da olabilir. Şöyle ki: (إن) hemzenin kesreli durumunda bu kelime, bağımsız bir cümlenin başlangıcı olduğu gibi ayrıca diğer cümle ile de bağlantılı bir anlamdadır. Fakat eğer (أن) şeklinde hemze fethalı olarak okunursa bu durumda cümle, tamamen öncesi ve sonrası ile bağlantılı cümle olmuş olur.³⁵⁷ Bısr, bu duruma örnek olarak Kur’ân-ı Kerîm’deki (فدعا ربّه أنّي مغلوب فانتصر)³⁵⁸ ayetini getirir. Bu durumun izahını da şöyle yapar: “Bu âyeti kıraat âlimlerinden İsa b. Ömer (ö. 149/766) hemzeyi kesralı olarak okumuştur. Dolayısıyla anlam (فقال : إني مغلوب) şeklinde olur. Bu durumda sekte yapılabilir. Fakat yaygın okuyuşta olduğu gibi hemze fethalı okunursa bu durumda cümle hem anlamsal hem de irab yönünden tam bağlantılı, devam cümlesi olacağından sekte veya herhangi bir ses kesintisi yapmak doğru olmayacaktır.”³⁵⁹

Bısr, (إن) kelimesinin kesralı okunuşuyla sekte yapılabilirliği düşüncesiyle, dolayısıyla âyeti bu okunuşla tefsir edilebilme görüşünü ilk kez ortaya atan dil bilimci olmuştur.

1.11.3. Nefes Tazeleme

Nefes tazeleme (الاستراحة) işareti(ء) dir. Adından da anlaşılacağı üzere devam eden bir konuşma esnasında nefes almak, nefes tazelemek gibi sebeplerle sesi kesmektir. Bazı dil bilimciler buna “nefes çalma” (سِرْقَةُ النَّفْسِ) da demişlerdir. Bunun yazılı bir kuralı yoktur. Kur’ân-ı Kerîm okunduğunda özellikle de uzun ayetlerde, nefesin yetmediği

³⁵⁶ Ne dediklerini duydum ء ancak emin değilim.

³⁵⁷ Bısr, *İlmü’l-asvât*, 559.

³⁵⁸ el-Kamer, 54/10.

³⁵⁹ Bısr, *İlmü’l-asvât*, 559-560.

durumlarda ses kesilir ve nefes tazelenir. Bu husus, konuşmacının dil bilgisi bilgisine, nefesini tutabilme gücüne vs. durumlara göre değişebilir.³⁶⁰

Bişr, nefes tazeleme bölümünü kısaca izahlandırdıktan sonra, ses aralığının gerek önemine gerekse anlam üzerindeki etkilerine dair örneklerine devam etmiştir. Vermiş olduğu örneklerden ilki sekte ile ilgilidir:

(أنتم):³⁶¹ اءَأَنَّتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمِ السَّمَاءُ بَنِيهَا) ayetinde (السَّمَاءُ) kelimesi ref olarak damme ile okunursa: (أنتم) zamirine atf edilmiş olur. Eğer (السَّمَاءُ) kelimesi nasb olarak fetha ile okunursa mef'ul olur. İki durum da doğrudur. Fakat damme ile okunması durumunda ayet (أَأَنَّتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمِ ... (السَّمَاءُ؟ بَنِيهَا) şeklinde anlaşılmalıdır.

Sonuç olarak ses aralığı (الفواصل الصوتية), dil bilgisinde hem anlamı daha açık kılması hem de kelimelerin çeşitlerini netleştirmeye yaraması bakımlarından son derece önemli bir olgudur. Ses aralığı sayesinde cümledeki öğelerin ayrımı, ibarelerin delalet ettiği anlam daha rahat anlaşılır.

---

³⁶⁰ Bişr, *İlmü'l-asvât*, 560.

³⁶¹ en-Nâzi'ât, 79/27.

SONUÇ

Geçmiş yüzyılın en büyük Arap dil bilimcilerinden biri olan Kemâl Bişr, almış olduğu Avrupa eğitiminin de katkısıyla geleneksel grameri, modern dilbilim ile karşılaştırma imkânı bulmuştur. Bu iki ekolü yeri gelmiş kıyaslamış, yeri gelmiş harmanlamıştır.

Çağdaşı olan Arap dil bilimcilerin görüşlerini değerli bulan Bişr, onların görüşlerini eserlerinde zikretmiştir. Taklitçi bir metod benimsemeyen Bişr, eserlerinde eleştiriden de kaçınmamıştır.

Yaşadığı dönemde Bişr'i çağdaşlarından ayıran en önemli eserleri, ses bilimi alanında vermiş olduğu eserleridir. Avrupa eğitimi dönüşü yazdığı *el-Esvâtü'l-Lügaviyye* adlı ses bilimi eseri kendi döneminde bu alanda yazılmış ilk eserlerdendir. Bu kitabını geliştirerek yazmış olduğu *'İlmü'l-Asvât* adlı kitabı ise son dönemde Arap dilinde ses bilimi alanında yazılmış rakipsiz bir eser olarak görülmüştür. Bunlar ve benzeri eserleriyle Bişr, hem ilgili alanlarda diğer Arap dil bilimi araştırmacılarına meşale olmuş hem de eski ile yeniye sentezleyerek bu alanda kapsamlı bir bakış açısı sunmuştur. Ses bilimi alanındaki çabaları neticesinde “benzersiz ses âlimi” olarak nitelendirilmiştir.

Ses bilim alanındaki çalışmaları, Bişr'in bütün eserlerine yansımıştır. Onun hemen her eserinde ses olgusu ile ilgili başlıklara rastlamak mümkündür.

Ses bilim alanında özgün görüşlere sahip olan Bişr, bazı konularda mütekaddim dil bilimcilere muhalefet etmiştir. Mahreç bölgelerini on bir olarak kabul etmesi gibi. Bazı görüşlerinde ise neredeyse tüm bilimcilerden farklı bir noktada olmuştur. “Hemze”yi mechûr veya mehmûs harflerden saymaması gibi.

Bişr'in neredeyse tüm eserlerine yansıyan bir diğer husus toplum vurgusudur. Dil ile toplumu ayrılmaz bir bütün olarak gören Bişr, eserlerinde dili toplumun tüm yönleriyle etkileşimini göz önünde bulundurarak ele almıştır.

Dil ile toplum arasındaki güçlü bağın Arap toplumlarınca kavranmadığını düşünen Bişr, eserlerinde ve yaptığı konuşmalarında bu konunun önemini kavranması için

çalışmalar yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Arap dilinin son yüzyıllarda durağanlaşmasının sebeplerinden biri olarak da Arap toplumunun bu bağı kavrayamamasını saymıştır.

Bişr'i özel kılan en önemli hususlardan biri de Avrupa eğitimi almış olsa da kendi kültüründen ve düşünce yapısından kopmamasıdır. Yaşadığı dönemde dil bilimi alanında olsun diğer herhangi bir bilim alanında olsun, var olan problemlerin çözümü noktasında taklitçi bir bakış açısı sergilememiştir. Aksine özgün olmak, kendi tabiriyle "Arap gibi" düşünmek ve bunu göz ardı etmeyecek bir çözüm getirmek Bişr'in esas düşüncesi olmuştur.

Kemâl Bişr, -modern dönemin diğer Arap dil bilimcilerinin de düşündüğü gibi- Arapça çalışmalarının sadece klasik yöntemlerle yetinilerek ele alınmasının Arapçayı durağanlaştırdığını, ileriye götüremediğini savunmuştur. Arapçanın modern yöntemlerle ele alınmasının zaruri olduğunu ancak bunu yaparken klasik kaynakların da göz ardı edilmeyip özümşenerek bir birikim kazanılması gerektiğini ve bu ikisinin harmanlanması ile geliştirilen yöntemin kullanılmasının gerekliliğini ifade etmiştir. Bişr, Batı'da edindiği dil birikimini modern yöntemlerle Arapçaya uygulamaya ve bu konuda bir farkındalık oluşturmaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

- ‘ABDÜTTEVVÂB, Ramazân. *el-Medhal ilâ ‘ilmi’l-Lüga ve Menâhicü’l-Bahsi’l-Lügavî*. Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 3. Basım, 1997.
- AKSAN, Doğan. *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi, 4. Basım, 2006.
- AKSAN, Doğan. *Her Yönüyle Dil*. 1. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Basım, 1979.
- ALP, Musa. “Arap Dilinde Ses Anlam İlişkisi”. *Bilimname Dergisi* 34, (2017), 413-442. <https://doi.org/10.28949/bilimname.347531>
- ARSLAN, Ahmet Turan. “Ezherî, Hâlid b. Abdullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/64-65. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- BİLİCİ, Mahmut. *İbrahim Enîs Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- BİŞR, Kemâl. *‘İlmü’l-Asvât*. Kahire: Dâru Garîb, 2000.
- BİŞR, Kemâl. *‘İlmü’l-Lügati’l-Âmme-el-Esvâtü’l-‘Arabiyye*. Kahire: Mektebetü’ş-Şebâb, , t.s..
- BİŞR, Kemâl. *‘İlmü’l-Lügati’l-İctimâ’î*. Kahire: Dâru Garîb, 1997.
- BİŞR, Kemâl. “Cühûdü’l-‘Arab fi’ d-Dirâsâti’s-Savtiyye”. *Mecelletü’s-Sekâfeti’l-‘Arabiyyeti’l-Lübnâniyye* 4 (1975), 48-51.
- BİŞR, Kemâl. “Dirâsât fi ‘ilmi’l-Ma‘nâ (es-Sîmântik)”. *Mecelletü’l-Ezher* 33/11 (1962), 1377-1387.
- BİŞR, Kemâl. “el-‘Akkâd fi’ d-Dirâsâti’l-Lügaviyye”. *Mecelletü’l-Ezher* 1/73 (1964), 74-79.
- BİŞR, Kemâl. “el-Elif fi’l-Lügati’l-‘Arabiyye”. *Mecelletü Mecma’il-Lügati’l-‘Arabiyye* 21 (1966), 47- 55.
- BİŞR, Kemâl. “el-Esvâtü’l-Mütavassita ve’l-Esvâtü’z-Zülk”. *Mecelletü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-‘Arabiyye* 22/25 (1996), 47-65.
- BİŞR, Kemâl. “el-Lüga ve’d-Dîn: et-Te’sîr ve’t-Teessür”. *Mecelletü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-‘Arabiyye* 27 (1997), 167-185.
- BİŞR, Kemâl. “el-Lüga beyne’t-Tetavvur ve Fikretü’s-Savâb ve’l-Hata”. *Mecelletü Mecma’il-Lügati’l-‘Arabiyye* 62 (1988), 132-163.

- BİŞR, Kemâl. “es-Sükûn fi'l-Lügati'l-'Arabiyye”. *Mecelletü Mecma'il-Lügati'l-'Arabiyye* 23 (1969), 150-171.
- BİŞR, Kemâl. “et-Ta'rîb beyne't-Tefkîr ve't-Ta'bîr”. *Mecelletü'd-Dâra* 4 (1994), 31-51.
- BİŞR, Kemâl. “et-Ta'rîb fi'l-Lüga ve's-Sekâfe”, *Mecelletü Mecma'il-Lügati'l-'Arabiyye* 60 (1987), 186-206.
- BİŞR, Kemâl. “Kitâbü Muhâderât fi 'ilmi'l-Lügati'l-'Âmm li'l-'Âlim es-Siveysrî (de Saussure) ve Mevkî'uh fi'd-Dirâsâti'l-Lügaviyye”. *Mecelletü Mecma'il-Lügati'l-'Arabiyye* 29 (1973), 230-250.
- BİŞR, Kemâl. “Kitâbü'l-'Ayn li'l-Halîl bin Ahmed el-Ferâhîdî ve mevki'uh min Âsârî'd-Dârisîn”, *Mecelletü Kulliyeti Dâri'l-'Ulûm* 3 (1970), 101-127.
- BİŞR, Kemâl. “Mefhûmü 'İlmi's-Sarf”. *Mecelletü Mecma'il-Lügati'l-'Arabiyye* 25 (1969), 110-131.
- BİŞR, Kemâl. *Devrü'l-Kelime fi'l-Lüga*. Kahire: Dâru Garîb, 1997.
- BİŞR, Kemâl. *Dirâsât fi 'İlmi'l-Lüga*. Kahire: Dâru Garîb, 1998.
- BİŞR, Kemâl. *Dirâsât fi 'İlmi'l-Lüga*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1986.
- BİŞR, Kemâl. *Fennü'l-Kelâm*. Kahire: Dâru Garîb, 2002.
- BİŞR, Kemâl. *Safahât min Kitâbi'l-Lüga*. Kahire: Dâru Garîb, 2004.
- BULUT, Ahmet. “Arap Dilinde Sesler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1993), 331-356.
- ÇETİN, Abdurrahman. “Sekte”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 36/335. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- ÇETİN, Abdurrahman. *Kur'ân Okuma Esasları*. İstanbul: Emin Yayınları, 48. Basım, 2019.
- DEMİR, Ramazan. “Arap Dilinde “Fıkhu'l-Lüga” ve “İlmu'l-Lüga” Terimleri”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (2011), 183-203.
- DEMİRCİ, Kerim. “Fonem Teorisinin Önemi Hakkında”. *Turkish Studies Dergisi* 5/2 (2011), 359-366. <https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423934143.pdf>
- DİLAÇAR, Agop. “Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihi”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 19 (1971), 83-145.
- DURMUŞ, İsmail. “Nehcü'l-Belâga”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/538-540. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- DURMUŞ, İsmail. YÜKSEL, Ahmet. “Savtiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/204-206. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- EBÛ TÂLİB, İbrahim. “Şeyhu'l-lügaviyyîne'l-'Arab”, *Mecelletu Eklâm 'Arabiyye* 27 (Ocak 2019), 8-9.
- EHDARÎ, Vefâ. *el-Fikru's-Savtiyyü'l-Vazîfi beyne Kemâl Bişr ve Medraseti Prag. Câmi'atü Kâsidî Mirbâh, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Lügât*, Yüksek Lisans Tezi, 2013. <https://ebook.univeyes.com/102221/pdf--الفكر-الصوتي-الوظيفي-بين-كمال-بيشر-ومدرسة-براغ>
- ENÎS, İbrahim. *el-Esvâtü'l-Lügaviyye*. Kahire: Mektebetü'l-Encelü'l-Mısriyye, 5. Basım, 1975.
- EYYÛB, Abdurrahman. *Esvâtü'l-Lüga*. Kahire: Matba'atü'l-Kilânî, 1968.
- EZHERÎ, Hâlid bin 'Abdullah. *Şerhu't-Tasrîh 'ale't-Tavdîh*. 1. Cilt. Şam: Dâru'l-Fikr, t.s.
- FERÂHÎDÎ, Ebû Abdurrahman el-Halîl bin Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrahim es-Sâmerrâî. 1. Cilt. İran: Dâru'l-Hicra, 1409/1988.
- GÜNDAY, Hüseyin. *Cübran Halil Cübran ve Çağdaş Arap Edebiyatındaki Yeri*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- HÂFİZ, Muhammed. “Vefâtü'l-Âlimi'l-Lügaviyyî'l-Kebîr Kemâl Bişr”. *Sahîfetü'l-Bevvâbe* (07.08.2015). <https://www.albawabhnews.com/1434196>
- HALÎL, Abdulkâdir Mer'î. *et-Teşkilü's-Savti fî'l-Lügati'l-'Arabiyye*. 'Umân: Buhûs ve Dirâsât, 2002.
- HALÎL, Hilmî. *Mukaddime li Dirâseti 'ilmi'l-Lüga*. İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'a, 1996.
- HASSÂN, Temmâm. *el-Lüga beyne'l-Mi'yâriyye ve'l-Vasfiyye*. Kahire: 'Alemü'l-Kütüb, 4. Basım, 2000.
- HASSÂN, Temmâm. *el-Lügatü'l-'Arabiyye Ma'nâhâ ve Mebnâhâ*. Kahire: Dâru's-Sekâfe, 1994.
- HASSÂN, Temmâm. *Menâhicü'l-bahs fî'l-lüga*. Kahire: Mektebetü'l-Encelü'l-Mısriyye, 1955.
- İBN CİNNÎ, Ebû'l-Feth Osmân bin Cinnî. *Sirru Sınâ'ati'l-İ'râb*. thk. Hassân Hendâvî 1. Cilt. Riyad: Dâru'l-Kalem, 2. Basım, 1993.
- İBN MANZÛR, Ebû Fadl. *Lisânü'l-'Arab* 2. Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1992.
- İNCE, Nazife Nihal. *Hicrî İlk Dört Asırda Arap Dili Ses bilimi Çalışmaları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- KÂDÎ, Muhammed Mahmûd, *Kemâl Bişr: mesîra ve târih*, Kahire: Dâru Garîb, 2006.
- KARAAĞAÇ, Günay. *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.

- Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. çev. Hayrettin Karaman - Mustafa Çağrııcı - İbrahim Kâfi Dönmez - Sadrettin Gümüş. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 2020
- MESLÛH, Sa'id. *Dirâsatü's-Sem' ve'l-Kelâm*. Kahire: 'Âlemü'l-Kütüb, 1980.
- MUSEDĐİ, 'Abdusselâm. *et-Tefkîrû'l-lisânî fi'l-hadâratî'l-'arabiyye*. Tunus: Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, 2. Basım, 1986.
- NİBAL, Nebîl Nezâl. "el-Mustalahu'l-lisân 'inde Kemâl Bişr". *Mecelletü'l-'Ulûmi-l-İnsâniyye* 31 (2018), 383-407.
- ÖMER, Ahmed Muhtâr. *Dirâsatü's-Savti'l-Lügavî*. Kahire: 'Âlemü'l-Kütüb, 1997.
- SA'RÂN, Mahmûd. *İlmü'l-lüga Mükaddime li'l-kâri'i'l-'Arabî*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2. Basım 1997.
- SARIKAYA, Muammer. "Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu". *Bilimname Dergisi* 4/1 (2004), 117-131. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilimname/issue/3520/47845>
- SEBÎTÎ, Bendur bin Abdullah. "Mehâricü'l-Hurûf 'inde İbn Cinnî". *elibrary-medium*. Erişim 23 Haziran 2022. <https://elibrary.medi.u.edu.my/books/SDL1248.pdf>
- SEKKÂKÎ, Ebû Yakûb Yusuf bin Ebî Bekr bin Muhammed bin Ali. *Miftâhu'l-'Ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2. Basım, 1987.
- SEMÎHİYYÎN, Bedr Sened. *Cühûdü Kemâl Bişr fi'd-Dersi'l-Lügaviyyi'l-Hadis*. Ürdün: Câmi'atü Mu'te, el-Lüga ve'n-Nahv, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- SİBEVEYH, Ebû Bişr 'Amr bin Osmân bin Kanber. *el-Kitâb*. thk. 'Abdu's-Selâm Hârûn 4. Cilt. Riyad: Dâru'r-Rifâ'a, 2. Basım, 1986.
- TOPBAŞ, Seyhun – KOPKALLI, Handan. ""Ses Bilimi" ve "Ses Bilgisi" Terimleri Üzerine". *Dil Bilimi Araştırmaları Dergisi* 5 (1994), 310-322. <http://dad.boun.edu.tr/tr/pub/issue/4536/290400>
- TURAN, Abdülbaki. "Elfiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- VARDAR, Berke. *Açıklamalı Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2. Basım, 2007.
- YAVUZ, Mehmet. "el-Hasâis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/275-276. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- ZAVALSIZ, Halit. "Üşmûnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- ZEYDÂN, Hisâm. ""es-Sâdık" ya'ni el-Musâfirhâne". *Sahîfetü'l-Fecr* (26 Mart 2021). <https://www.elfagr.org/4167737>

EKLER

EK 1: Kemâl Bış'ın öğrencilik yıllarından (ilkokul ve yüksek lisanstan sonra);

EK 2: Devlet takdir ödülü alırken (1991);

EK 3: Öğrencileri ile beraber;

EK 4: Öğrencileri ile beraber;

EK 5: Katıldığı bir programdan³⁶²

³⁶² Fotoğraflar, Muhammed Mahmûd el-Kâdî'nin "Kemâl Bîşr: Mesîrâ ve Târih" adlı eserinden alınmıştır.